

Juutlus ja Eesti

6. Juuni 1991
Hind 1 rbl.

ISSN 0134-2282

**Juudi aastaring
Mõtisklusi Templimäel
Piiblimaa loodus**

HORISONT

Vana Testamendi rahvas

Viljandi juudi tuletõrjujad.

JUUDINA EESTIS	Eugenia Gurin-Loov	1
RAAMATU RAHVAS — AM HA-SEFER		6
LÕPP „OMAL SOOVIL„		8
HOLOCAUST		10
KLOOGAT PEETI HEAKS LAAGRIKS!	Elhonen Saks	12
JUUTLUSE TÄHENDUS EUROOPALE	Karl Johan Ilman	15
KUI HING SUHTLEB JUMALAGA		18
VASTAB MIKROBIOLOOG		
AKIVO ARON LENZNER		20
OLGU TEIE NIMI KANTUD		
ELURAAMATUSSE	Artur Laast	22
MIKS NAD KAASA LÄKSID?		26
KOHUS SUNNIB		27
AINULT OMATEHTUT		28
TULEMISEST, MINEMISEST,		
PÄRALEJÕUDMISEST	Harry Shein	29
KÄSK JUMALALT		32
TAGASI SIONI MÄE JUURDE	Gennadi Gramberg	33
IISRAEL BIOLOOGI PILGUGA	Aleksei Turovski	34
JUUNITAIMED	Tiit Hunt	37

Esikaanel: Ilex Beller. Minu vanaisa Aaron Yehuda.

Kirjutised juudi kombestikust (lk. 18, 27, 28, 32) on kokkuvõteted Samuel Lazikini raadiomonoloogidest, mille on üles kirjutanud Helgi Erilaad.

Numbri kujundamisel on kasutatud Juudi Kultuuri Seltsi raamatukogu raamatuid «Jerusalem in old engravings and illustrations», «The glory of Jerusalem», «Israel. Roots & routes», «The Jewish people», «По тронам еврейской истории», «Израиль в цетере».

Ajaloolised Eestiga seotud fotod pärinevad Lia Epsteini, David Slomka, Eugenia Gurin-Loovi, Lia Kaplani, Margarita Schumanni, Ariel Prisanti, Edda Ferdmani, Valdeko Vende erakogudest, Ajaloomuuseumist ja Riigi-archiivist.

Toimetuse kolleegium: Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Arvi Freiberg, Mati Heidmets, Harri Jänes, Kalevi Kull, Evald Laasi, Indrek Martinson, Toomas Paul, Andrus Ristkok, Indrek Rohtmets, Toomas Tamla, Andres Tarand, Toomas Tiivel.

Toimetus: Peatoimetaja Indrek Rohtmets 43 77 71; tegevtoimetaja Üllar Lehtmets 43 77 22; sotsiaal- ja humanitaarteadused Kärt Jänes 44 43 85; reaalteadused Rein Veskimäe 44 33 70; bioloogia ja meditsiin Tiit Hunt 44 50 06; kujundus Epp Asper, Joosep Remme 44 43 85; tehniline toimetaja ja keeleteoimetaja Tiiu Kukk 44 43 85; nooremtoimetaja Aili Nurmse 44 33 70.

Toimetuse address: 200102, Tallinn, Narva mnt. 5

Ladumisele antud 19. 04. 1991. Trükkimisele antud 06. 06. 1991. Tiraaž 17 000. Paber 60×84/8. Tingtrükip. 4,67. Trükipoognaid 5. Tingvärvipoognaid 14,88. Arvestuspoognaid 6,95. Tell. nr. 1767. ЕКР Keskkomitee Kirjastuse trükikoda. Tallinn, Pärnu mnt. 67-a.

Popular-scientific monthly «Horizon». Published since 1967. In estonian.

Ежемесячный научно-популярный журнал «Горизонт» («Горизонт»). Выходит с января 1967 г. На эстонском языке.

© «Horizont», 1991

Tänapäeval on vist peaaegu võimatu leida steriilset etnograafilist rahvuskultuuri. Kõik me oleme üksteisega rohkem või vähem seotud. Näiteks küsimusele, mis teeb eestlasest eestlase, on ratsionaalselt vastust võimatu leida. Mis on aga aidanud aastasade jooksul püsida iseendana juutidel? Diasporaas elades on ju neil olnud vahel lausa ebainimlikult raske säilitada oma keelt ja usku, pidada kinni tavadest. Kaua siis Eestiski on olnud seda aega, mil juutidel olid sünagoogid, mil juudi lapsed õppisid oma emakeeles, mil näiteks Viljandi lihakarnis müüdi juudiusu riifuse kohaselt tapetud loomade liha, mille kilogrammi pealt tuli viis senti rohkem maksta, vaevatasuks tapjale. Ja isegi sellistes tingimustes on võõra rahva keskel raske vältida keskkonna mõjusid. Diaspora juudid ongi ühelt poolt püüdnud säilitada oma kombeid, teisalt aga on alati omaks võtnud ka põlisrahva tavasid.

Kuivõrd Eesti juudid omal ajal traditsioonidest kinni pidasid ja kuivõrd nad võtsid omaks kohalikud kombed, on tegelikult väga raske öelda. Selge on see, et kalendripühased tähistas enamasti siinseid juute. Viljandlanna Eva Ganitšev aga näiteks mäletab, et lõpuks hakkasid juudid sinki sööma ja isegi sealihast toitu valmistama — igatahes kurtnud žeihtet, et söögu nad mis nad tahavad, aga maksku mulle mu viis senti, et mu pere nalga ei jääks. Teisalt on räägitud ka naljajuttu plekksepast, kes vahetevahel vajanud üht kangemat troppi. Läänud ta siis restorani «Metropol», võtnud suhu lonksu viina ja jooksnud siis koju sakusmenti peale hammustama, sest restorani nõud olid ju roojased.

Oli nende kommetega, kuidas oli — igal juhul on juudid olnud Eestimaa põline vähemusrahvus.

Me kuuleme juba mõnda aega, et juudid lahkuvad N. Liidust Iisraeli. Tundub, et see toimub kusagil Venemaal. Ometigi puudub see ka Eestimaal. Lahkuvad eesti juudid, kelle saatus on Eestiga olnud seotud juba mitmeid põlvi. Pr. Eugenia Gurin-Loovi sõnul on olukord selline, et kui kord jõutakse taas vähemusrahvuste kultuuriautonomiani Eestis, siis pole siia võib-olla enam jäänud vajalikul arvul juute kultuurautonomias saamiseks. Baltisakslaste ja rannarootslaste kultuur on tänaseks jäänud rohkem ajaloolaste uurimisobjektiks. Mis saab eesti juutide kultuurist?

Erinumbri koostaja Kärt Jänes

JUUDINA EESTIS

EUGENIA GURIN-LOOV

Mooses. Aaron. Juudi uue aasta postkaarte sajandi algusest.

Sest sa oled Jehoovale, oma Jumalale pühitsetud rahvas; Jehoova, su Jumal on sind valinud olema temale omandrahvaks kõigist rahvaist, kes maa peal on! Mitte, et te olete suurim kõigist rahvaist, ei ole Jehoova teid eelistanud ja valinud, ei, te olete ju väikseim kõigist rahvaist, vaid sellepärast et Jehoova teid armastas ja tahtis pidada vannet, mille ta oli andnud teie vanemaile, tõi Jehoova teid vägeva käega välja ja lunastas sind orjusekojast vaarao, Egiptuse kuninga käest.

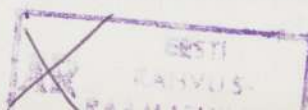
5 Mo 7:6—8

Esimesed

Andmeid esimeste juutide Eestisse asumise kohta on napilt. Mõningaid teateid juutidest leidub Eesti arhiivides siiski juba 14. sajandist. Nii on 1333. aastast säilinud märge sellest, et Tallinnasse saabus keegi *Johannese*-nimeline juut. Kuid tollal oli siiski tegemist üksikjuhtudega ning üksaaval tuli juute Eestisse kuni 16. sajandini. Enamasti ei saanud tulnukad siis ka kauaks paigale jääda,

sest nad aeti lihtsalt minema. Neil aegadel siinmail juutide püasiasustust ei tekkinudki.

Olukord ei muutunud eriti ka järgnevate sajandite jooksul. Teada on küll näiteks, et aastatel 1717—1720 tegutsesid Tallinnas juudi kullassepad, kuid seegi oli pigem erandjuhtum. Siinsed meistrid olid enamasti juudi käsitöölise Tallinna asumise vastu, sest kartsid neist konkurente. Ka mainitud kullasseppade puhul nõudis kohalik tsunft raelt juba samal aastal, et juudid välja saadetaks.

Tänukirja Eesti Vabariigile — juutidele antud kultuur-autonoomia eest.

Nikolai sõdur David Epstein oma naisega (19. sajandi lõpp).

Esialgul sellist otsust küll vastu ei võetud, kui aga sama palvega pöörduti rae poole korduvalt ning põhjendati nõudmisi jätkuvate raskete aegade, andis magistraat lõpuks 1720. aastal järele.

Ukaasi järgi

Juutidele muutus elu veelgi karmimaks alates 1742. aastast. Siis kirjutas keisrinna *Jelizaveta* alla ukaasile, mille kohaselt tuli kõik juudid Vene impeeriumist välja saata. Jääda võisid vaid need, kes lasksid end ristida. Viimast juhtus aga teadagi väga harva, sest kõige kiuste pidasid juudid kinni oma isade religioonist, mis oli nende jaoks juutluse sümboliks. Nii tuligi ette juhtumeid, mil juudid elasid impeeriumi aladel ilma loata. Kui nad tabati, järgnes sellele väljasaatmine. Ka Tallinna rae sellekohaseid otsuseid on säilinud.

1786. aastast piirati juutide õigusi saada Tallinna kodanikeks. Neid ei võetud enam ka kaupmeeste gildidesse. Teistes Eesti linnades võisid nad siiski tegutseda kuni 1804. aastani, mil tuli korraldus, et Eestimaa kubermang ei kuulu nende piirkondade hulka, kus juudi käsitöölised, kaupmeestel ja vabrikantidel on elamisluba. Seda korraldust viidi ellu kord suurema, kord väiksema rangusega, kuid näiteks 1811. aastal pidid kõik juudid Tallinnast lahkuma. Juba varem, 1807. aastal aga saadeti kullasseppade tsunfti palvel taas kord Tallinnast välja kõik juudi kullassepad, nende tehtud tööd aga konfiskeeriti.

Kõigele vaatamata on Eestis elanud juutidest aeg-ajalt ikka andmeid. Juudi käsitöölised ja

rändkaupmeestest on erinevates dokumentides juttu veel aastatel 1783, 1801, 1802, 1830, 1837, 1858, 1859, 1861 jne. Teada on, et 1807 elas Tallinnas 14 juuti, 1820 — 36. Juudi kogudust Tallinnas mainitakse esmakordselt 1795. aastal, kuid sellel ajal oli lühike.

Püsivalt Eestisse

Juutide Eestisse asumise protsess elavnes 1840.—1850. aastail. Sellele aitas kaasa seadus, mille andis välja tsaar *Aleksander II* ja mille alusel võisid Eestisse ja ka mujale impeeriumisse asuda nn. Nikolai sõdurid ja nende järglased, kantonistid, esimese gildi kaupmehed, käsitöölised, kõrgharidusega juudid. Just nemad aitasidki oluliselt kaasa esimeste püsivate juudi koguduste asutamisele Eestis. Suurima, Tallinna juudi koguduse tekkimisaastaks loetakse küll aastat 1830, kuid näiteks Tartus ei olnud juute kuni 1866. aastani. Alles siis saabus Tartusse 50 juudi perekonda, kes asutasidki sealse koguduse ja palvemaja.

Rajati sünagoogid ja palvemajad, nende juurde omakorda aja jooksul *hederid* — koolid juudi poistele, kus nad said toorat õppida. Tartus palgati 1869. aastal õpetaja vaeste juudi laste õpetamiseks, Tallinnas avati 1880 juudi laste jaoks algkool. Seal õpetati heebrea, vene ja saksa keelt ning aritmeetikat. Rajati oma kalmistud. Nii pandi aja jooksul alus juudi kultuurile Eestis. Samal ajal tuli ka teha ränka tööd, et hoolimata kõigist raskustest luua endale äraelamisvõimalused. Juudid pidasidki igasuguseid ameteid. Nende hulgas oli rätsepaid ja kingseppi, mütsitegijaid ja plekkseppi, kellasseppi ja klaasijaid jne. Enamus tolle aja Eesti juutidest olid väikekaupmehed ja käsitöölised. Väga vähe oli aga Eestis juudi haritlasi

EUGENIA GURIN-LOOV (1922) on Juudi Kultuuri Seltsi Nõukogu esinaine, Tallinna Juudi Gümnaasiumi kauaaegse direktori Samuel Gurini tütar.

Kultuurinõukogu. Istuvad (vasakult paremale) Samuel Gurin, Gutkin, Grigori Aisenstadt, Gendel, Itskowitsch. Seisavad Bachmat, Hirschhorn, Gens, Zitomirski, Sverdlow, Jakobson, Abram.

ning selle all kannatas juudi kultuurielu. Muutuse tõi 19. sajandi lõpp, mil juudid asusid õppima Tartu Ülikooli.

Juute tuli Eestisse ka 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. 1920. aastate alguseks elas neid siin juba neli ja pool tuhat. Oludega oldi aga kohaneatud niivõrd, et 178 juuti võitles relv käes Eesti Vabariigi eest — 110 meest mobiliseerituna ja 68 vabatahtlikult.

Ainult juudid ja sakslased

Kuigi Eestisse asunud juudid kohanesid enamasti siinse eluga, oli Vene impeerium esitanud neile siiski ka teatud kitsendavaid nõudmisi. Piirangud kehtisid kinnisvara ostmisel, kutsevalikul, isegi liikumisvabaduses. Nii on ka mõistetav, et 12. veebruaril 1925 vastu võetud seaduse üle vähemusrahvuste kultuuriautonomiast Eesti Vabariigis rõõmustasid juudid väga. Olgu siinkohal kohe mainitud, et reaalse kultuuriautonomiani jõudsidki vaid juudid ja sakslased, kuigi vastavalt seadusele peeti vähemusrahvusteks sakslasi, rootslasi ja venelasi ning samuti kõiki neid rahvusi, kelle esindajaid oli Eestis rohkem kui 3000 inimest (neil pidi olema ka Eesti Vabariigi kodakondsus). Mis puutub seadusesse enesesse, siis see oli välja töötatud väga hoolikalt, konsulteerimas käidi nii Euroopa tuntud teadlaste juures kui ka Rahvasteliidus.

Kultuuriautonomia idee oli juutidel tegelikult tekkinud juba enne vastava seaduse kinnitamist. Eesti Vabariigi väljakuulutamise oli kaasa toonud Eesti juutkonna aktiivsuse tohutu tõusu. Juba 1919. aastal toimus Tallinnas esimene juudi koguduste kongress, kus räägiti juutide kultuurilisest enesemääramisest, oldi valmis maksuma kultuurimaksu jne. Seega olid juudid 1925. aastal kultuuriautonomia vastuvõtmiseks valmis.

Pidulikud hetked

Pärast kultuuriautonomia seaduse jõustumist oli vaja kõigepealt saada vähemusrahvuse staatus. Selleks tuli tõestada, et juute on Eestis üle 3000. 19. oktoobril 1925 teatasidki juudi kogukonna esindajad valitsusele oma valmisolekust võtta vastu kultuuriautonomia ja esitasid ka statistilised andmed juutide arvu kohta: neid oli hetkel Eesti Vabariigis 3045. Vähemusrahvuse staatus saadigi ning oli vaja asuda kultuuriautonomia tegelikule elluviimisele.

Esmalt tuli valida Kultuurinõukogu. Veel 1925. aasta sügisel ilmus määrus *Eesti Vabariigi Juudi vähemusrahvuse I kultuurinõukogu valimiste valijate nimekirja kokkuseadmise kohta*. Nendes nimekirjadesse kanti kõik juudi vähemusrahvusest hääleõiguslikud kodanikud, kusjuures nimekirjad koostati riigikeeles. Esimese juudi kultuurinõukogu valimised toimusid 23., 24. ja 25. mail 1926 kaheksas valimisringkonnas. Valimistel osales 1464 inimest ehk 71% Eesti kodakondsusega juutidest. Kokku valiti nõukogusse 27 inimest, ei puudunud ka oma blokid (parteitute, progressiivne, rahvuslik *Nationaler Blok* ja sionistide *Polei Zion*). Kogu Eesti juutkonna elus kujunes tähtsaks päevaks 6. juuni 1926, mil juudi Kultuurinõukogu esimesel istungjärgul kuulutati välja juudi kultuuriautonomia Eestis.

Nagu muinasjutt

Kultuuriautonomia kõrgeimaks seadusandlikuks organiks jäigi nõukogu, kes valis täidesaatva üksuse — Juudi Kultuurivalitsuse. Kultuurivalitsusel oli seitse liiget ning selle esimeheks oli kogu kultuuriautonomia vältel üks mees — härra Grigori Aisenstadt, kes vääricks omaette kirjutist.

Kultuurivalitsus esindas kogu Eesti juutkonda. Tegeldi juudi riiklike (linna) ja erakoolide organiseerimise, juhtimise ja järelvalvega, toetati koolivälisest haridust ja muid juudi kultuuri-algatusi.

Suur töö lasus Kultuurivalitsusel seoses seaduses ette nähtud rahvuslike nimekirjade koostamise ja pidamisega. Neisse nimekirjadesse kanti kõik juudid, kes sellega nõus olid. Nimekirjad vaadati igal aastal uuesti läbi, mõned nimed tõmmati maha, teised kanti juurde. Praegu säilitatakse omaaegseid juutide rahvuslikke nimekirju Eesti Riigiarhiivis.

Kõik rahvusnimekirjadesse kantud täiskasvanud, kellel oli oma sissetulek, olid kohustatud maksma kultuurimaksu. Vastavalt Eesti Vabariigi valitsuse otsusele oli kultuurimaksu suurus sõltuvuses tulumaksu suurusel, mida antud isik tasus riigieelarvesse eelmisel aastal. Elu paraku näitas, et maksu sissenõudmine ei osutunud eriti lihtsaks.

Kultuuriautonomia kolmandaks lüliks olid kultuurikuratooriumid (kultuurihoolekogud). Hoolekogud tegutsesid Tartus, Pärnus, Viljandis, Narvas, Rakveres, Valgas. Nad täitsid oma piirkonnas täidesaatvaid funktsioone: organiseerisid lasteaedade tööd ja hariduse andmist, arvestasid ja kogusid kultuurimakse, püüdsid edendada üldist juudi kultuurielu jne.

Eesti juutide kultuuriautonomia vastu tundsid suurt huvi ka mujal maailmas elavad juudid: oli see ju erandlik nähtus juutide kultuuriloos. Allakirjutanu mäletab veel siiani, kuidas ta lapsena koos isaga Varssavis käis ja kuulas seal pealt isa jutustust kultuuriautonomiast ning millise huviga isa kuulati. Varssavi juutidele tundus see kõik lausa muinasjutuna!

1936. aastal tähistati väga pidulikult juudi kultuuriautonomia 10. aastapäeva. Selleks puhuks lasti välja juubelialbum (toimetaja *Samuel Gurin*). Ülemaailmne juudi organisatsioon aga andis Eesti Vabariigi valitsusele tänu-sertifikaadi tänu-täheks kultuuriautonomia andmise eest Eesti juutkonnale.

Tegelikkus

Kultuuriautonomia sihtide ja eesmärkide realiseerimine ei kulgenud sugugi kergelt, kultuurivalitsuse ette kerkisid tegelikkuses suured raskused. Halb oli koolide majanduslik olukord. Raha oli nii napilt, et Tallinna gümnaasiumi direktor pidi koguni varakatelt juutidelt raha laenama (ja anti!), et õpetajatele palka maksta. Tüliõunaks sai ka rahvuskeele küsimus — jidiš või ivriit? Kui sionistlik fraktsioon tunnistas ainult ivriiti, siis selle kõrval oli ka teistsuguseid arvamusi. Kultuurinõukogu liikmed jagunesidki jidišistideks ja hebreistideks — vaieldi palavalt, juutidele omase emotsionaalsuse ja temperamendiga.

Kuid üldkokkuvõttes võib siiski väita, et kultuuriautonomia oli Eesti juutide jaoks igati positiivne nähtus. Asi ei olnud ainult rahvusliku hariduse saamise hõlbustamises. Kultuuriautonomia andis juutidele omavalitsuse tunde, neil oli nüüd oma esindus, oma «kaitsjad». Väike juudi kogukond Eestis elas vilgast kultuuri- ja seltskondliku elu. Vahel on kultuuriautonomiat süüdistatud selles, et ta põhjustas rahvuslikku suletust. Aga kui ka teatud rahvuslik suletus tõesti eksisteeris, siis ei olnud see tingitud kultuuriautonomiast kui sellisest, vaid pigem 20. sajandi esimese poole tavadest, kommetest ning traditsioonidest Põhja-Euroopas.

Lõpp ja algus

Juudi kultuuriautonomia likvideeriti kohe pärast Eesti okupeerimist — 28. juulil 1940. Likvideerimise absurdseks põhjuseks toodi see, et kultuuriautonomia oli loodud sihil lõhestada Eesti töörahva moraalset ja poliitilist ühtsust (!?). Likvideerimine tähendas juutidele oma hariduse, kultuuri ja isegi oma keele lõppu. Järgnenud nõukogude rahvuspoliitikat võib samastada vaimse genotsiidiga, mille tulemusel kustus rahva mälu. Selle taastamine on raske ja aeganõudev, aga algus on Eestis tehtud — 1990. aastal avati taas juudi kool. ■

ÜLESKUTSE

Tallinna juudisoost kodanikkudele!

Kõik kohalikud juudi seltsid ja organisatsioonid juudi kultuurivalitsusega eesotsas, pööravad kohalike juudisoost elanikkude poole järgmise üleskutsega: 24-mal veebruaril 1928. a. on Eesti Vabariigi iseseisvuse 10. aastane juubelipäev.

Eesti rahvas, end vabastades võõrast ja asudes oma kodu üles ehitamisele, leidis oma kohuseks anda võimalust ka tema territooriumil elavatele vähemusrahvastele vabalt arendada lasta nende rahvuslist kultuuri, andes nendele kultuuriautonomia. Kohalik juudi vähemusrahvus, kes on üks lüli kogu juudi rahvusest, on tunnustatud kui omaette rahvusline üksus, kellel on omad rahvuslised huvid ja kultuur ja kes on õigustatud neid alalhoidma ning arendama. See on suure tähtsusega mitte üksi kohaliku juudi vähemusrahvusele, vaid kogu juudi rahvale ja sellepärast on Eesti Vabariigi iseseisvuse päev suureks pühaks ka kogu juudi rahvale.

Meie kutsume üles kõiki juudisoost kodanikke osavõtma kõikidest pidustustest ja aktustest, mis korraldatakse selle päeva puhul, näidates sellega meie elavat osavõttu üldisest röömust ning iga päevaga kõvenevat side meie ja noore Vabariigi vahel.

Reedel, 24. veebruaril kell 1/2 10 hommikul on juudi gümnaasiumi ruumes aktus. Kell 11 koguvad juudi organisatsioonide esitajad gümnaasiumi hoovi, et minna vabadusplatsile paraadist osa võtma. Kell 6 õhtul on Synagoogis suur pidulik jumalateenistus.

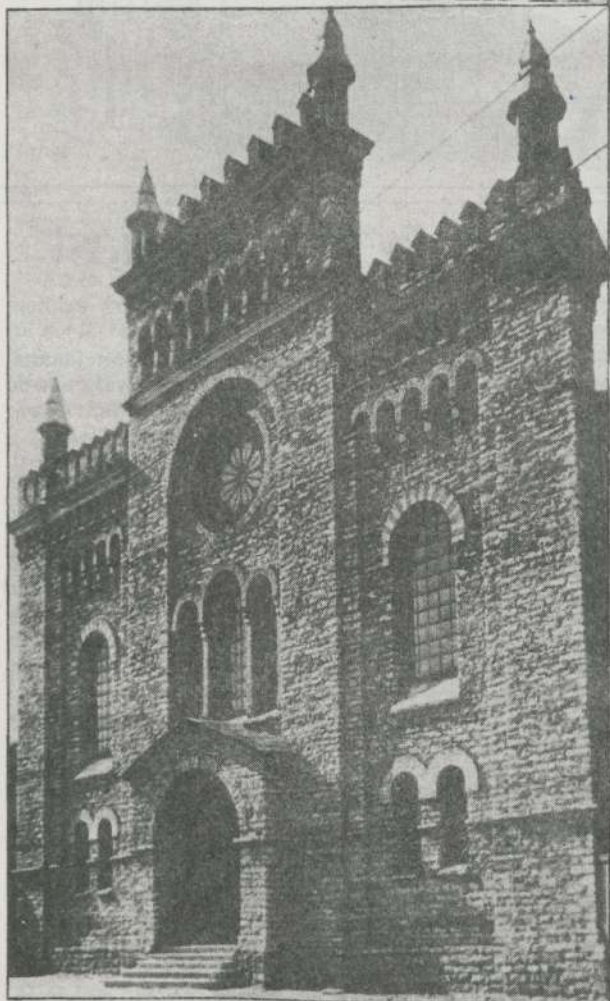
Palume kõiki pidustustest osa võtta!

Tallinna Juudi kultuurivalitsus
ning seltside ja organisatsioonide juhatused

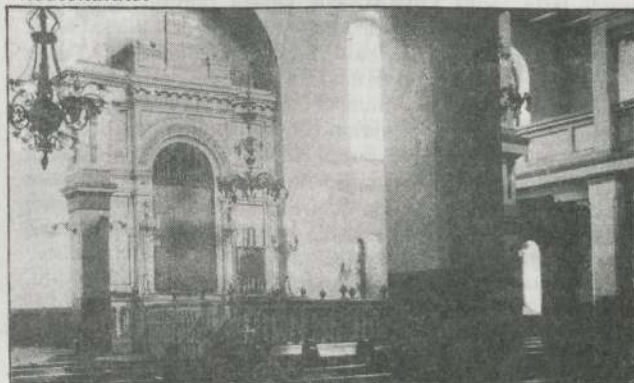

TARTU SÜNAGOOG 1930. AASTAIL. Tartu süinagoog rajati 1901. aastal. Varem, alates aastast 1866 tegutses Tartus palvemaja. Ka Tartu süinagoog hävis viimase sõja ajal.

Sünagoogide ja palvemajade juurde koondus tavaliselt ka juutide hoolekanne. On ju vaeste ja haigete abistamine judaismi üks olulisi nõudmisi. Tartus tegutses Juudi Abiandmise Ühing, Tallinnas Juudi Heategev Selts. Viimasel oli 1935. aastal 170 liiget ja abi anti 15 799 krooni eest. Raha saamiseks organiseeriti korjandusi, milleks kasutati erilisi plekk-karpe kirjaga Zdoka gdola — Suur heategu. Vaestele juutidele anti abi ka Narvas, Valgas, Pärnus, kus tegutses oma hoolekanne.

TALLINNA SÜNAGOOG 1930. AASTAIL. Arvatakse, et Tallinnas tegutses süinagoog, mida põhiliselt kasutasid juudi sõjaväelased, juba aastatel 1862—1865 Väike Arehna tänavas majas number 24. Aastatel 1865—1867 jätkas süinagoog tegevust Lennuki tänavas, jällegi majas number 24. 1867. aastal andsid Tallinna sõjaväevõimud juudi sõdurite käsutusse endise püssirohukeldri Rannavärava lähedal. Keldris tehti vajalikud ümberkorraldused ning seda kasutati süinagoogina kuni 1870. aastani (praegu asub hoones ladu). Elu aga näitas, et Tallinna juudid vajasisid veel ühte süinagoogi lisaks, sest kuigi juute oli linnas vähe — ühte jumalakotta nad ära ei mahtunud. Asi oli selles, et juudi sõdurid ja juudi soost eraisikud ei saanud omavahel läbi. Sõjaväelased pidasid end privileegeeritud kihiks, sest neil oli Tallinnas elamise luba ning tsivilistide peale vaatasid nad põlgusega. Teine süinagoog asus oletatavasti alguses Väike-Tartu maanteel, hiljem aga Müüriuahe tänavas.

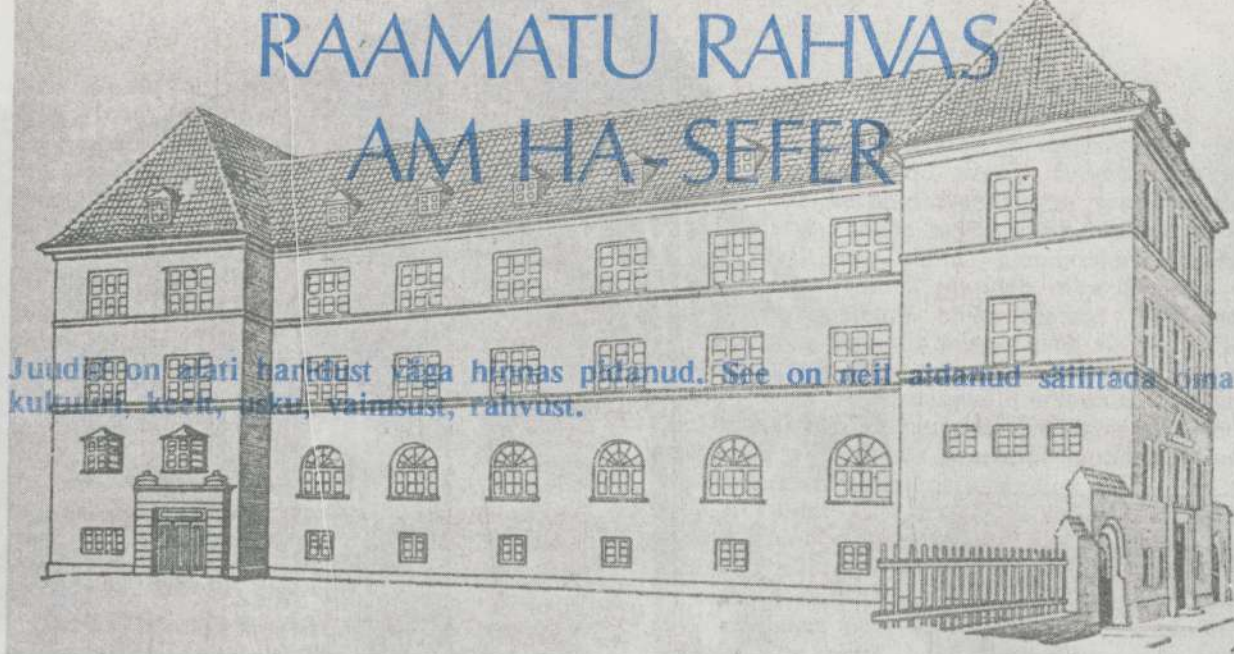

Juutide arv linnas aegamööda kasvas: sõdurid läksid erru ja jäid oma perekondadega Tallinna elama, saabus juurde käsitöölisi jne. 1880. aastate alguses tekkis idee ehitada uus süinagoog Väike-Tartu maanteele. 1883. aastal pandigi murgakivi pidulikult paika. Ehitus ise nõudis palju energiat ja vaeva, aga lõpule see viidi. Tallinna süinagoogist tuli ilus suur hoone. Süinagoogi juures õpetati lapsi, tegutses ka poistekoor, mille loojaks ja juhatajaks oli Eri Klasi vanaisa kantor Josef Gurevitš. Süinagoogi rabi dr. Aba Comer oli Eesti ülemrabi.

Tallinna süinagoog tegutses 1941. aastani. Saksa okupatsioonil ajal kasutati hoonet laoruumina või tallina ning 1944. aastal hävitas tuli selle, mis veel järele oli jäänud. Seejuures pole täpselt teada, kas hoone hävis pommitamise ajal märtsis 1944 või pandi ta lihtsalt põlema. Pärast seda Tallinna juutidel süinagoogi enam pole, tegutseb ainult palvemaja.

RAAMATU RAHVAS AM HA-SEFER

Juudid on alati haridust väga hinnas pidanud. See on neil aidanud säilitada oma kultuuri, keelt, usku, vaimsusit, rahvust.

1920. aasta mais võeti vastu Eesti Vabariigi algkooli-seadus, mille järgi kõik lapsed pidid õpetust saama oma emakeeles. Seaduse täitmiseks oli vaja kõikidele vähemusrahvustele luua oma koolid või vähemalt klassid. Muidugi tingimusel, et leidub vajalik arv õpilasi.

Õpi, olgu kes Sa oled!

Juudi lapsi jätkus 1920.—1930. aastatel kolme kooli jaoks, mis loodi Tallinnas, Tartus ja Valgas. Tallinnas oli juudi gümnaasium, Tartus juudi keskkool ning Valgas juudi algkool. Valgas ja Tallinnas olid ka lasteaiad juudi lastele. Teistes linnades käisid juudi lapsed vanemate valitud, põhiliselt eesti, vene ja saksa koolides. Paljudes linnades (Pärnus, Narvas, Viljandis) korraldati juudi laste jaoks kursusi, kus lapsed õppisid Kultuurivalitsuse kava järgi juudi keelt ja ajalugu. Selleks võeti ametisse õpetajad, kes said palka hoolekandelt. Tuleb märkida, et kohalikud koolid tulid õpetamise küsimuses juutidele vastu — näiteks Pärnus võeti mõnedes koolides juudi keele ja ajaloo tunnid tunniplaani. Muidugi mõista oli ka raskusi. Juudi lapsed olid teiste lastega võrreldes rohkem koormatud ning vanemad kartsid laste üleväsimust jne. Sellise hariduskorralduse kasu oli siiski suur — lapsed teadsid, kes nad on ja kust nad on tulnud.

Eesti juutide uhkus

Kõikide juudi õppeasutuste seas oli eriline tähendus Tallinna Juudi Gümnaasiumil. Sinna oli koondunud juudi pedagoogiline mõte Eestis. Gümnaasiumi direktor *Samuel Gurin* kureeris teisi juudi kooli, korraldas õpetajatele seminare ja konsultatsioone ning tema koostatud olid ka juudi koolide ajaloo õppekavad. Tallinnas elavatele juutidele oli gümnaasium seltskondliku ja kultuurielu keskuseks. Siinne väikesearvuline juutide kogudus oli uhke selle üle, et suutis üleväl pida gümnaasiumi.

Tallinna Juudi Gümnaasium kasvas tegelikult välja juudi algkoolist, mis oli asutatud 1919. aastal. Selle kooli esimene lend lõpetas 1923. aastal ning nii õpilaste kui lastevanemate ees seisis küsimus — kus õppida edasi! Juba 1920. aastal sündinud idee sai küpseks ning juudi üldsus otsustas mitte karta kulusid ja avada oma gümnaasiumi. Lihtne see ettevõtmine ei olnud. Oli vaja saada luba, ehitada hoone, leida õpetajad ja kõigepealt selleks ka raha.

Taotluse gümnaasiumi avamiseks esitasid Tallinna juudi koguduse nõukogu ning selle esimees *Grigori*

Õpetaja Rumeeniast

Kimpus ladina keelega

Akad. Heino Liimets on kirjutanud: Mulle on jäänud temaga suhtlemisest kogumulje, mida võib väljendada sõnaga väärikas. See on öeldud Tallinna Juudi Gümnaasiumi kauaaegse direktori *Samuel Gurini* kohta.

Samuel Gurin (1888—1956) sündis 26. novembril Brest-Litovskis 7lapselises perekonnas. Tema noorusaastad on iseloomulikud tolaeagsete õpiahimuliste, kuid vaeste juudi noormeeste saatusele: koolitee algas hederist ja jätkus algkoolis. Juba algkooliaastail teenis noormees raha sellega, et andis jõukamatele kooliõpilastele järeleaitamistunde. Peagi lahkus nooruk kodulinna, võttis *Kišinjovi* pogrommi ajal osa juutide omakaitsest, käis Odessas ja jäi lõpuks pidama Varssavisse. Seal astus ta ka 1906. aastal gümnaasiumisse. Olgu tähendatud, et gümnaasiumi sisseastumiseksamiteks õppis *S. Gurin* iseseisvalt. Ta on meenutanud, et eksamid olid väga ranged. Juudi noor-
mehi võeti üldse vastu kvoodi alusel. Eksamitest kardetum oli *S. Gurini* jaoks aga ladina keel, sest ise õppides oli ta omandanud küll perfektse grammatika, kuid oli kimpus hääldamisega. Eksamineerija küsinud vaheldumisi grammatikat ja leksikat (sõnavara), ning *S. Gurin* arvestanud välja, et temale satub õnneks grammatika. Kuid õpetaja vahetanud taktikat just tema kohal ning asi tundus üsna lootusetu. Õnneks küsis õpetaja *S. Gurinilt* siiski ka grammatikat ning lõplik hinne oli kõrgeim, mida oli võimalik saada.

Rännuaastad ja lõpp-peatus

Gümnaasiumi järel asus *S. Gurin* Varssavi Ülikooli ajalugu õppima. Pärast lõpetamist 1914 ja lühikest tööteenistust sõjaväes algasid töötötsingud. Aastaid 1912—1916 on *S. Gurin* ise nimetanud rännuaastateks, sest juudisoost õpetajal polnud sugugi kerge ametisse saada. Kuigi *S. Gurin* polnud usklik, pigemini hoopis ateist, keeldus ta kategooriliselt end ristida laskmast, sest pidas seda oma rahva reetmiseks. Nii jäidki vene koolide ukseid tema ees suletuks. 1915 sai ta lõpuks ajalooõpetaja koha *Benderös*, Rumeenia aladel. Järgnevatel aastatel töötaski ta mitmetes Bessaraabia väikelinnades, kuni talle 1925 pakuti Tallinna Juudi Gümnaasiumi direktori kohta. Tollel ametikohal asus *S. Gurin* tööle 1. augustist

Tallinna juudi lasteaiä lapsed.

1925. Nüüd lõppesid rännakud ja Eestimaa mulda Samuel Gurin ka maeti.

Kuna S. Gurin oli Rumeenia kodanik, tuli tal Eestisse asudes kõigepealt saada sinne kodakondsus. 8. septembril 1926 sooritas ta vastava komisjoni ees eesti keele eksami ning 8. augustil 1928 anti talle Eesti Vabariigi kodakondsus. 1932 tegi ta üra ka vajalikud kutseksamid ning järgnes suhteliselt rahulik töö juudi

Samuel Gurin oma õpilase Isai Levini pilgu läbi.

gümnaasiumis ning Eesti juutide kultuuri edendamisel kuni 1941. aastani. Järgnenud sõjaaja elas S. Gurin üle N. Liidu tagalas, kus ta töötas ühe Kasahstani väikese maakooli juhatajana ning andis ajalootunde nagu Tallinnaski.

Kui S. Gurin 1945 Tallinna tagasi pöördus, oli Juudi Gümnaasium likvideeritud ning selle taastamine ei tulnud loomulikult kõne allagi. Seetõttu töötas ta lihtsalt õpetajana ja oli üks Õpetajate Täiendusinstituudi rajajaid. 1950. aasta tõi endaga kaasa repressioone mitte ainult eestlastele, vaid ka juutidele. S. Guringi vallandati täiendusinstituudist ja tal keelati töötada ajalooõpetajana. Ajad siiski muutusid ning 65aastaselt kaitses S. Gurin veel väitekirja.

S. Gurini koostatud on ka veel praegugi kasutatav ja nõutav raamat «Juudi vähemusrahvuse statistika Eestis» (1935).

Aisenstadt. Luba avada gümnaasiumi esimene (VII) klass saadigi 20. septembril 1923. Vastloodud gümnaasiumi esimene asukoht oli Maakri tänav 5. Õpilasi oli koolis kokku 196, neist VII klassis — 18. Õpilaste hulgas oli suur poiste ülekaal, neid oli kokku 114. Esimesel õppeaastal töötas gümnaasiumis 19 õpetajat, neist kuus juuti, kolm eestlast, üheksa venelast ja üks sakslane. 1. augustini 1925 oli direktoriks Raffail Võdrin, siis sai selleks Samuel Gurin, kes jäi ametisse kuni gümnaasiumi likvideerimiseni.

1924. aasta veebruaris kolis gümnaasium kogukonna poolt ehitatud uude hoonesse Karu tänav 16. 2. veebruaril 1924 kinnitas Eesti Vabariigi haridusminister ka gümnaasiumi põhikirja.

Jidiš või heebrea keel

Gümnaasiumi asutamine oli kahtlemata suur saavutus, eriti kui arvestada, et see rajati juba enne kultuur-autonoomia saamist 1926. aastal. Aga ka raskused ei jäänud tulemata. Kõigepealt oli puudus õpetajatest. Juudi rahvusest õpetajaid kutsuti teistest maadest — Leedust, Lätist, Poolast, Rumeeniast. Eesti Vabariigi seaduste järgi kaasnes sellega mitmeid takistusi (keel, kodakondsus jne.). Nii tuli Eestis töötamise luba taotleda igal konkreetsel juhul. Häid õpetajaid õnnestus siiski palgata ning pedagoogide rahvuslik koosseis muutus 1930. aastate keskpaigaks juutide kasuks.

Teine terav küsimus oli õpetamise keel. Kuni 1930. aastani käis õppetöö vene keeles. Vene keele eelistamine oli tingitud sellest, et kooli tulid vene keelt oskavad lapsed (paljudes peredes oli see koduseks keeleks) ning ka vanemad soovisid seda. Gümnaasiumi asutajad arvasid, et ennekõike on tarvis asutada kool juudi lastele ja alles hiljem otsustada, millises keeles toimub õppetöö. Ent seda ei olnudki nii kerge teha. Tegelikult jäigi küsimus lahtiseks, nagu ei jõutud ka otsusele, mis on juudi laste emakeel — jidiš või heebrea keel. Gümnaasiumi esimene lend õiendas emakeele lõpuksami jidišis.

Kultuurivalitsuse ametlik seisukoht keeleküsimuses oli järgmine: õppetöö peab käima heebrea keeles, kuid võivad olla ka paralleelklassid, kus õpitakse jidišis. Alates 1930. aastast nii oligi. Ent see asjaolu tegi koolielu keeruliseks. Kooli ülalpidamine muutus kallimaks ning esile kerkisid poliitilised probleemid, eriti pärast juudi poeedi Chajim Nachman Bialiku esinemist gümnaasiumi aulas 15. detsembril 1931. Kahjuks ei õnnestunud isegi gümnaasiumi direktoril S. Gurinil jahutada kirgi, mis olid puhkenud jidiši ja heebrea keele pooldajate vahel.

Vähe lapsi...

Kolmas probleem oli õpilaste vähesus. Mitte kõik juudid ei pannud oma lapsi Juudi Gümnaasiumisse. Ka Tallinnas käisid paljud juudi lapsed vene, eesti ja isegi saksa koolides. 1930. aastate keskpaiku muutus olukord nii palju, et vähemusrahvuste lastel oli õigus õppida kas oma rahvuskoolis või siis eesti koolis. Asjaolul, et paljud juudid ei tahtnud panna oma lapsi Juudi Gümnaasiumi, oli mitmeid põhjusi: kardeti, et gümnaasium suletakse (kuigi see püsis kuni Eesti Vabariigi lõpuni); koolis ei suudetud otsustada keeleküsimust; arvati et teistes koolides on õpetamise tase kõrgem. Nii oli 1929/30. õppeaastal Juudi Gümnaasiumis 249 õpilast, Tallinna koolides kokku aga õppis 382 juudi last, 1939/40. õppeaastal olid need arvud vastavalt 213 ja 314.

...ja raha

Neljandaks põhjustas ebakindlust gümnaasiumi rahanduslik olukord. Kooli põhikirja kohaselt olid paljud vaesematest peredest pärit lapsed õppemaksust osaliselt või täielikult vabastatud. Seetõttu panid vaesemad pered oma lapsi meelsasti sellesse kooli, kuid kooli rahaline olukord sellest ei paranenud. Tasuda tuli võlad ja võlaprotsendid, mis olid tekkinud seoses Karu tänava gümnaasiumihoone ehitamisega. Iga aasta 15. aprillil ja 15. oktoobril oli vaja maksta 6000 krooni ning selle raha kokkusaamiseks tehti korjandusi. Kahjuks tekkis raskusi kultuurimaksu kogumisega. Paralleelklassid tõid kaasa lisakulutusi sellest hoolimata, et gümnaasiumi õpetajate palk oli väiksem kui teistes koolides. Riik eraldas gümnaasiumile aastas algul 1500, hiljem 1000 krooni. Kultuurivalitsuse palved selle summa suurendamiseks jäeti rahuldumata. Algkool oli aga linnakool ning seda finantseeriti linna eelarvest.

Gümnaasiumi heaks tegid väga palju ära varakamad Tallinna juudid, kes annetasid koolile raha, mööblit jm. Agarasti abistas gümnaasiumi lastevanemate komitee, kes korraldas heategevuslikke õhtuid, kogus annetusi, hoolitses selle eest, et vaesematest peredest pärit lapsed saaksid tasuta süüa jne.

Maailmas laiali

1940 likvideeriti kõik gümnaasiumid, sealhulgas ka Tallinna Juudi Gümnaasium. Gümnaasium nimetati ümber Tallinna 13. keskkooliks, mis eksisteeris 20. septembrini 1941. Siis likvideerisid Saksa okupatsioonivõimud ka selle kooli seoses juudi elanikkonna massilise lahkimisega Tallinnast.

Tallinna Juudi Gümnaasiumis õppis aastatel 1923—1940 kokku umbes 4200 last. Paljud selle kooli lõpetanud on aidanud asutada juudi riiki. Ja veel praegugi elab Iisraelis eesti juute, kes oma hariduse on saanud Tallinna Juudi Gümnaasiumis.

Ainulaadne võimalus

Lisaks alg- ja gümnaasiumiharidusele oli juutidel alates 1936. aastast võimalik saada Eestis ka rahvuslikku kõrgharidust. Tol aastal avati Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas *Judaica* õppetool, mille üheks ülesandeks oli õpetajate ettevalmistamine juudi koolide jaoks Eestis. Kahjuks teame sellest ettevõtmisest praeguseks veel väga vähe. Kateedris oli üks õppejõud — prof. *Lazar Gulkowitsch*, kes põgenes Saksamaalt natside eest. Psalmi õpetas mõnda aega tema õpilane Saksamaalt, preili *Lampe*, 1938. aastal oli ühe semestri vältel lektoriks ka Riias pärit kirjanik *Port*. Professor Gulkowitsch hukkus 1941. aastal Tartus (arvatavasti tankitõrjekraavis).

«OMAL SOOVIL»

Siin ära toodud dokumendid ei sisalda ju mitte midagi niisugust, mida me põhimõtteliselt ei teaks. Ometigi saame neid lugedes veel kord imestada nende võimaluste üle, mis olid Eesti Vabariigis loodud vähemusrahvustele. Äsja saabunud nõukogude võimule jäi juba 1940. aasta augustis jalgu üle 30 juudi organisatsiooni, mis kohe suleti. Selle juures ei saa aga jätta rõhutamata, et juute oli 1940. aastal Eestis ametliku statistika järgi vaid neli ja pool tuhat, rahvusnimekirjades aga mitte kolme ja poolt tuhandetki.

Tegutsemislusti jätkus

Pärast Eesti Vabariigi loomist asusid juudid agaralt ellu viima kultuuriautonomia plaane, kuid selle kõrval jätkus jõudu ja energiat ka igasugu seltside, ühingute ja organisatsioonide asutamiseks ning seltskondliku elu elamiseks. Tegutsemislusti said juurde ka need seltsid, mis eksisteerisid juba varem. Muidugi ei olnud kõik registreeritud ühinguühiviisi elujõulised, kuid väga palju oli siiski neid, kelle osa juutide kultuurielu edendamisel oli suur. Olgu järgnevalt toodud mõned näited.

Juba 1917. aastal loodi Tartus Juudi Draamatselts, mille eesmärgiks oli *tõsta ja tugevdada Tartu juutide kultuuritaset*. Seda ka tehti. Piisab, kui mainida, et seltsi 20. aastapäeva puhul teatati, et esinetud on 100 korda, osatäitjaid on erinevates lavastustes aga olnud 80. Lavastati *Šolem Alejchemi* näidendeid (sealhulgas «Piimamees Tevje»), *Shakespeare'i* isegi operett «*Silva*» toodi lavale.

1918. aastal loodi Tallinnas *C.N. Bialiku* nimeline Kirjanduse ja Draama Selts, mille rolli Tallinna juutkonna elus on raske üle hinnata. Selts asus avarates ruumides Narva maanteel. Eesti Riigiarhiivis on säilinud seltsi külalisraamat, kuhu on sissekandeid teinud juudi lauljad ja näitlejad mitmetest Euroopa linnadest ning ka kõrgeid eesti soost külalised. Nii leiab tollest külalisraamatust riigivanem *Jaan Teemanti* ja *August Rei* nimed.

1919. aastal loodi Pärnus hariduse ja kirjanduse selts «*Achdot*» («*Ahdot*», tol ajal kasutati enamasti kuju «*Ahdus*»). Selts oli hämmastavalt aktiivne, kui arvestada asjaolu, et Pärnus elas ca 250 juuti. Seltsi 20ndal aastapäeval tehtud kokkuvõtetes oli juttu, et kokku on mängitud 52 etendust — lavastusi (sh. *Shakespeare'i* «*Kuningas Lear*») ja kontserte.

1928. aastal loodi Tallinnas Heebrea Kultuur-Kasvatuse Ühing «*Tarbuth*», mis organiseeris Tallinna juutidele loenguid, kontserte ja pidusid, aga ka lasteaiad juudi lastele. Olgu siinkohal märgitud ka Juudi Kooliorganisatsioon, mille liikmed seadsid endale ülesandeks jidišikeelse kultuuri levitamise.

Nõukogude võim likvideeris juudi kultuurautonoomia Eestis väga ruttu. Juba 29. juulil 1940 teatas sellest ajaleht «Rahva Hääle», ning sisekaitseülema otsusega 29. augustist 1940 likvideeriti peaaegu kõik juudi organisatsioonid.

Mõnda aega tegutses ka Kooliorganisatsiooni jidiškeelne algkool, kuid see sulas hiljem ühte Tallinna Juudi Gümnaasiumiga, kus jidiš säilis heebrea keelega paralleelse õppekeelena. Mainigem lisaks eelnevatele vaid Juudi Arstide Seltsi ning Juudi Kaupmeeste ja Töösturite Seltsi. Teadmata põhjusel olid Eesti juudid agarad tuletõrjujad! Alates 1940. aastast olid Pärnu Linna Tuletõrje Seltsi 6. kolonni liikmed peaaegu kõik juudid. Juudi tuletõrjesalgad olid ka Tallinnas ja Viljandis.

Enamus juudi poliitilisi organisatsioone Eesti Vabariigis olid sionistlikud. Paljud nende liikmed läksid Palestiinasse, paljud aga «kasvatati ümber» stalinlikes laagrites. Arhiividest pole sionistlike organisatsioonide kohta seni õnnestunud midagi leida. Küll aga on teada, et omal ajal koguti raha «Keren Kajameti» jaoks. See oli juutide ülemaailmne organisatsioon, kes korjas raha maa ostmiseks Palestiinas.

Valgus ja pimedus

Juudi kulturomavalitsuse ja juudi organisatsioonide likvideerimisest rääkides ei saa kuidagi mööda minna veel ühest seltsist, nimega «Licht». Juudi Kultuuriselts «Licht» asutati Tallinnas 1926 ja aasta hiljem, 1927 ka Valgas. «Licht» oli vasakpoolsel orientatsiooniga selts, milles 1930. aastate lõpus tugenevus juudi kommunistide mõju. Selle seltsi liikmed valiti 1940. aastal viiendasse (viimasesse) juudi Kultuurinõukogusse, mis tuli kokku ainult üks kord — selleks, et kuulutada juudi kulturomavalitsuse likvideerimist. «Licht» tegi ka ettepaneku kõikide juudi seltside ja organisatsioonide sulgemiseks. ■

Sisekaitseülema otsus

29. augustil 1940. a. vaadanud läbi Juudi Kultuuriseltsi «Licht» avalduse 28. augustist 1940 juures esitatud andmed, leidsin, et all-loetletud juudi organisatsioonide edasitegemine ei ole kooskõlas töötava rahva huvidega või nende tegevuse jätkamine uues olukorras osutub ülearuseks, mis-pärast käsitades Kaitseüksuskorra seaduse (RT 1938, 40, 365) § 20 p. 10 OTSUSTASIN:

sulgeda järgmised juudi organisatsioonid ja kustutada need ühingute, seltside ja nende liitude registrist:

1. Narva Juudi Noorsoo Kirjandusline Ring
2. Heebrea Kultuur-Kasvatuse Ühing «Tarbut»
3. Selts «Keren-Hajso» (Alusfond) Eestis
4. Tartu Palestiina Pioneerselts «Hecholuz»
5. Tartu Juudi Seltskondlik ühing «Achtus»
6. Tallinna Juudi Naisühing «Vizo»
7. Narva Heebrealaste Seltskond
8. Tartu Juudi Naisühing «Vizo»
9. Valga Juudi Naisselts «Vizo»
10. Heebrea Vanemate Ühing «Lurit»
11. Pärnu Sionistide Organisatsioon
12. Tallinna Sionistide Organisatsioon
13. Eestimaa Sionistide Revisionistide ühisus Eestis
14. Rakvere Sionistide Organisatsioon
15. Eestimaa Sionistide Organisatsioon
16. Valga Sionistide Organisatsioon
17. Eesti Sionistide Tööorganisatsioon «Hitachdut»
18. Võru Sionistide Organisatsioon
19. Tartu Sionistide Organisatsioon
20. Narva Sionistide Organisatsioon
21. Tõrva Sionistide Sõprade Selts
22. Tallinna Juudi Kaupmeeste Selts
23. Tallinna Juudi Noorsoo eneseharijate ringkond
24. Juudi Akadeemiline Ühing Eestis
25. Ühing «Schochrei Tora»
26. Tallinna Juudi Seltskondlik Ühisus
27. Juudi Tennis Klubi Tallinnas
28. Tartu Juudi Tennis Klubi
29. Tallinna Juudi Seltskondlik Ühisus «Achdus»
30. Ühing «Tallinna Juudi Bridži-Klubi»
31. Juudi Rahvaväliskooli Sõprade Selts
32. Tallinna Juudi Haridusselts

Juudi kulturomavalitsus likvideerub

Juudi kulturnõukogu viimane istung lõppes internatsionaaliga

Pühapäeval toimus 5. juudi kulturnõukogu esimene istung, kus ühel häälel otsustati juudi kulturomavalitsus likvideerida kui asutus, millel pole kohta Nõukogude Eestis. Koosoleku juhatajaks valiti A. Rochlin.

A. Rochlin tervitas kulturnõukogu liikmeid nõukogude korra väljakuulutamise puhul Eestis ja Eesti ühinemise puhul Nõukogude Liiduga, kutsudes Eesti juudisoost elanikkonda innukalt kaasa töötama sotsialistliku isamaa heaks, kes aitab arendada juudi kultuuri, mis on sotsialistlik sisul ja rahvuslik vormilt.

Kulturnõukogu liige S. Perlman luges ette deklaratsiooni juudi kulturomavalitsuse likvideerimise kohta:

Deklaratsiooniga riigivõimust Eestis, mis riigivolikogu poolt võeti vastu 21. juulil, kuulatakse Eestis kehtivaks nõukogude võim, mis on kõige demokraatsem riigivõim. Juudi kultuurautonoomia, mis oli juudi ja eesti

burzhuaasia sünnituseks, oli loodud sihil lõhestada Eesti töötava rahva moraalset ja poliitilist ühtlust. Eesti plutokraatia moodustas ta valedemokraatsete fraaside katte all, et saavutada Inglismaa juudi pankurite sumpaatiat eesmärgiga krediitide saamiseks.

Juudi plutokraatia rõhus sionistlike organisatsioonide näol juudi rahvuslikku kultuuri ja heitis juudi koolist välja rahvuskeele jidishi.

Kogu juudi töötava rahva tahteks on likvideerida vihatud kultuurautonoomiat. Alles nüüd on meile tagatud juudi kultuuri vaba areng.

Kiiduavalduste saatel võttis nõukogu selle deklaratsiooni ühel häälel vastu.

Likvideerimise komisjoni valiti A. Rochlin, S. Perlman, M. Scheer, I. Dubovski, J. Genss, M. Saks ja J. Markovitsch.

Juudi kulturnõukogu viimane istung lõppes „Internatsionaaliga“.

HOLOCAUST

LÕPP

Tõeliseks katsumuste ajaks Euroopa juutidele olid viimase suure sõja aastad. 1941. aasta teise poole jooksul hävitati ka peaaegu pool Eesti Vabariigi juutkonnast — kõik, kes Eestisse jäid.

Ilex Beller. Holocaust.

Kõiges süüdi

Saksa natside ideoloogia kuulutas juudid alamrahvaks, nn. *Untermenschen*'iks. Põhjendused sellele olid absurdid, juute süüdistati kõikides võimalikes raskustes — majanduslikes, poliitilistes, isegi isiklikes. Esimesed avalikud juudivastased väljastumised toimusid Berliinis 9. märtsil 1933. Sama aasta 1. aprill kuulutati juudi äride, arstide, advokaatide jt. boikoti päevaks. Paari päeva pärast aga algas juutide massiline töölt vallandamine (nii vabanesid töökohad sakslaste endi jaoks). Mais 1933 hakati avalikult põletama juudi teadlaste ja kirjanike raamatuid ja käsikirju (põletati ka *Lion Feuchtwangeri* romaani «Pojad» käsikiri).

Juudivastase poliitika uueks etapiks oli juudivastaste seaduste vastuvõtmine septembris 1935 Nürnbergis — nn. Nürnbergi seadused. Nende seadustega jäeti juudid ilma igasugustest poliitilistest õigustest. Keelati ära segaabiellud juutidega ja kooselu nendega (nn. seadus saksa vere ja saksa au kaitseks). Juutide massilised arreteerimised algasid 1938. Näiteks ainuüksi 15. aprillil saadeti laagritesse ligi 1500 juuti. Hävitati juudi sünagooge, kauplusi jne. Öö vastu 10. novembrit 1938 on saanud nimeks *kristalliöö*, sest Saksa linnade tänavad olid kaetud puruks pekstud vaateakende kildudega. Juutidel tuli aga kinni maksta ka sellele järgnenud koristustööd ning lisaks veel miljard marka kontributsiooni. Nii see algas.

Eesti juutide katastroof

Katastroof ei möödunud jälgi jätmata ka Eesti juutidest. Enne sõda siin elanud 4500 juudist jäi 1941 Eestisse 2000, neist 1000 Tallinna. Praeguseks on aga teada vaid mõni inimene, kellel õnnestus eluga pääseda (ühel tänu eestlasest mehe sugulastele).

Sakslaste suureks sooviks oli lavastada Eestis juudidipogromme, et jääks mulje, nagu oleks eestlased juudivaenulikult meelestatud. See siiski ei õnnestunud. Kuid kohe pärast Eesti okupeerimist saabus käsk ka juutide kohta. Eestiski rakendati nende suhtes nn. Nürnbergi seadusi. Politseiprefektidele saadeti ringkiri, mille sisu võiks kokku võtta järgmiselt:

- juudid tuleb koondada ühte laagrisse, koostada nimekirjad ja ära märkida, kes on võimelised tegema kehalist tööd;

- prefektuur peab määrama juutide vanemad, kes vastutavad olukorra eest kuni juutide laagrisse saatmiseni, juutidel tuleb rõivaste peale õmmelda kuusnurk;

- juudid ei tohi vahetada elukohta, käia tänaval kõnniteel, viibida parkides, teatrites, kinodes, raamatukogudes, koolides jt. avalikes kohtades;

- juudi arstide praktiseerimine on keelatud, arstiabi võivad nad anda vaid juutidele, nad ei tohi tegelda panganduse, kindlustuse, kaubandusega jne.;

- kogu juutide varandus tuleb konfiskeerida, jätta võib neile eluspüsimiseks veidi riideid, pesu, raha, mõne mööblitüki.

Korraldus tuli täita kiiresti ja seda tehtigi, osalesid selles ka Eesti Julgeolekupolitsei ja Omakaitse. Igatahes võis politseikindralmajor dr. *Franz Stahlecker* (kes oli üks süüaluseid Nürnbergi protsessil) 15. oktoobril 1941 ette kanda, et peaaegu kõik Eestis elavad 16aastased ja vanemad juudi mehed on arreteeritud. Kõik nad, välja arvatud arstid ja vanemad, hukati, täide saatsid otsuse selleks spetsiaalselt loodud eriüksused. Juudi naised arreteeriti ja saadeti Harku laagrisse, kust nad käisid tööl turbatööstuses ning mujalgi.

Juutide hukkamisega Eestis sakslased tõesti ei viivitanud. Näiteks Rakvere vanglas tapeti juute juba 18. augustil 1941. Juute tapeti vanglates, Tartu tankitõrjekraavis, Pärnu metsas. Pärnu lapsed koguti aga kokku sünagoogi ruumidesse ja mürgitati seal. Arhiivides on säilinud pikad hukatute nimekirjad, kus juutide nimede taga on

— PATRIARHIDE AJASTU —

E.M.A.

2000

KAMMKERAAMIKA
KULTUUR EESTIS

URI 3. DÜNASTIA LÕPP

— EGIPTUSE ÕITSENG 12. DÜNASTIA AJAL (1931—1786) —

MARI RIIK

KESKMINE PRONKSIAEG

vaid märkus *ex. kui juut*. Muud «süüd» ei pidanud inimesel olemagi.

Kuna juute jäi Eestisse siiski suhteliselt vähe, siis nende mõrvamine viidi praktiliselt lõpule 1941. aasta jooksul. 1942. aasta veebruaris raporteeris *Alfred Rosenberg Adolf Hitlerile*, et Eesti on *Judenfrei*, s.o. juutidest vaba.

Sajad ja tuhanded

Alates 1942. aastast hakkasid sakslased Eestisse organiseerima laagreid teiste riikide juutide jaoks. Eestisse tulid rongid juutidega Lätist, Leedust, Poolast, Saksamaalt, Austriast, Tšehhoslovakkias, Ungarist. Juutide saatust Eestis käsitleb põhjalikult 1970. aastal Jeruusalemmas ilmunud raamat «Jewish camps in Estonia 1942—1944». Raamatu autoriks on Poolast pärit juut dr. *M. Dworzecki*, kes ise oli neil aastatel Klooga laagri vang.

Esimesed juudid toodi Eestisse väljastpoolt — Theresienstadtist (Poola) ja Saksamaalt juba sügisel 1942.

Aastatel 1943—1944 oli neli suuremat deporteerimislainet, mille käigus toodi Eestisse juute: augustis-septembris 1943 Vilniuse getost, oktoobris Kaunase getost, detsembris 1943 umbes 300 inimest Kaiserwaldi laagrist Lätist ja juulis 1944 Bistritast.

M. Dworzecki hinnanguil loodi Eestis juutide jaoks üle 20 laagri. Nende hulgas olid Auvere, Aseri, Ereda (kus vahepeal oli kaks laagrit, ülemine ja alumine), Kohila-Nõmme, Narva-Jõesuu, Vaivara (kus teatud perioodil oli samuti kaks laagrit), Narva, Sonda, Kuremäe, Kiviõli, Klooga koos harulaagriga Lankülas, Jõhvi, Viivikonna, Lagedi I ja pärast selle evakueerimist Lagedi II jne. Eesti laagrite administratsioon asus Vaivaras, mis oli Eesti peamine laager (*Stamm-lager*), teisi laagreid peeti kõrvallaagriteks (*Beilager*). Nimetus *K.L.Vaivara*, mida kasutati saksa dokumentides, oli ühine nimi kõigile Eesti laagritele. Eesti laagrite komandandiks oli SS-obersturmbannführer *Hans Aumeier*, kes enne seda oli olnud Oswiecimi komandant. Teine keskne kuju oli laagriarst SS-sturmbannführer *Franz von Botman*.

Kõigis Eesti territooriumil loodud laagrites hukkus M. Dworzecki arvates kokku umbes 20 000 juuti. Need, kes laagrielule vastu pidasid, hävitati 1944. aastal. Nii tapeti taganemise käigus pea-aegu kõik Klooga ja Lagedi laagri vangid. Teiste laagrite vangidest mõrvati alguses umbes 10 protsenti, ülejäänud viidi augusti keskel kõigepealt Tallinna ja sealt edasi Stutthofi laagrisse. Kuud seegi lükkas lõppu tegelikult vaid edasi. Stutthofi laagri evakueerimine algas 25. jaanuaril 1945: umbes 10 000 juudi vangid aeti marsisammul teele ja kui teekond jõudis Balti mereni, siis aeti nad lihtsalt merre. Umbes 1000 Eesti laagri vangid jõudis 1944. aasta sügisel ka Dautmergeni laagrisse, kust nad 1945. aastal viidi edasi Tirooli mäestikku, mõnedel õnnestus aga teel põgeneda.

Eesti laagrites olnud Euroopa juutidest jäi ellu vahest ehk 170 inimest. ■

Eesti ülemrabi

Tema 40. sünnipäeva puhul 1937. aastal kirjutati Riias ilmunud ajakirjas «Idiše Bilder» («Juudi Pildid»):

Dr. Aba Gomer sündis Poolas Bialystokis ja oli juba lapsena kuulus oma tarkuse poolest. Ta õppis Bonni ülikoolis ning lõpetas selle filosoofia-teaduskonna. Võimeka mehena jätkas ta seejärel õpinguid Kölni ülikoolis. Pärast viimase lõpetamist töötas ta mõnda aega dotsendina Berliini rabide seminaris ning oli ühtlasi linna ühe juudi koguduse rabiks. 1927. aastast asus dr. Gomer Tallinna ja temast sai Eesti ülemrabi. Ta juhatas ka Tallinna Perekonn ameti juudi osakonda.

Säärane oli siis mees, kelle 40. sünnipäeva pidulikult tähistati. Ei aivanud neil aegadel keegi, mis ootas dr. Gomerit es kolme aasta pärast. Igatahes ei lahkunud rabi 1941. aastal Tallinnast ning praegu on võimatu öelda, miks ta N. Liitu ei sõitnud. Kas ta kartis bolševikke rohkem kui natse?

Kui sakslased 1941 Tallinna jõudsid, tuldi ka temale järele (dr. Gomer elas Narva maanteel). Eesti ülemrabi tiriti habetpidi tänavale ning teda sunniti roomama mööda sõiduteed Kadrioru poole. Doktor A. Gomeri nimi on Eesti Riigiarhiivis säilitatavas tapetud juudi meeste nimekirjas, mille põhjal selgub, et ta on hukatud enne 16. oktoobrit 1941. Kusagil vanglates-laagrites hukkusid ka Eesti ülemrabi, dr. Gomeri naine ja poeg.

Tallinna juutide müllu on jäänud Eesti ülemrabi nägusa, ilusa musta habemega mehena. Nagu kõik usklikud juudid kandis ta suurt kõva viltkübarat, pidulikel puhkudel silindrit. Tal oli naine ja väike poeg. Sugulasi tal siin ei olnud, sest ta oli Tallinnasse tulnud mujalt. Sellepärast on ka andmed tema kohta väga napid. ■

KLOOGAAT PEETI HEAKS LAAGRIKS!

Tallinna Juudi Gümnaasiumi väljasõit 1930. aastatel. Kas saatuse iroonia?

Üks paljude seas

1942. aasta kevadest hakkasid sakslased ise Eestit juutidega asustama. Olukord rindel oli võtnud neile halva pöörde. Reich'i kõrgem juhatus otsustas — milleks lihtsalt tappa fašistide küünte vahele sattunud miljoneid juute, kui nende töö saab ära kasutada. Pealegi olid tapmiseks ette nähtud laagrid ja krematooriumid ülekoormatud ja ei suutnudki kõiki ohvreid vastu võtta.

Töölaagreid (sisuliselt orjalaagrid) ehitati kõikjale, kusjuures reeglina küüditati vangid oma kodukohast kaugele. Võõras keskkonnas, tundmata kohalikku keelt ja olusid, ei olnud vangidel reaalseid võimalusi põgenemiseks. Sageli veeti vange ühest laagrist teise, et veelgi enam jälgi segada. Et aga sundida vange hoolsamini töötama, sisendasid sakslased neile, et kohusetundliku tööga säilitavad nad oma elu ja — peale sõja võidukat lõppu — võivad isegi vabaks saada!

Eestisse toodi juute Leedumaa, Poolast, vähemal määral Rumeeniast ja Saksamaalt. Põhilised laagrid

olid Virumaal, kus sakslased vajasid tööjõudu sün-teetilise kütuse tootmiseks põlevkivist, raudteede raja-miseks, kindlustuste ehitamiseks, metsatöödeks. Üks laagritest asutati ka Kloogale.

Eestlased aitasid

Klooga laagrit peeti vangide hulgas üheks paremaks. Selle kohta kirjutas oma Tel Avisis 1989. aastal ilmunud memuaarides Vilniusest pärit juuditar Sima Skurkovits: 1944. aasta kevadel hakati meid uuesti sorteerima — kõigile tehti ettepanek ümber asuda Klooga laagrisse. Ma ei tea miks, aga seda laagrit peeti suhteliselt heaks. Levisid kuulused, et Kloogal inimesed tunnevad end vabamalt, et seal toidetakse paremini ja et nende hulgas on palju kultuuritegelasi ja kunstinimesi. Klooga laagris käis tööll ka palgalisi vabu töötajaid kohalike elanike hulgast, mis takistas liiga julma režiimi kehtestamist.

Veidi statistikat

Palju Eestis juute aegade jooksul on elanud? Vähe! Täpsemalt:

1922 — 4566 (koos välismaalastega)

1926 — 3100 (ainult Eesti Vabariigi kodanikud)

1934 — 4434 (rahvaloenduse andmed)

4381 (rahvusnimekirjade järgi)

1940 — 4500 (ametlik statistika)

3285 (rahvusnimekirjade järgi)

1959 — 5436 (rahvaloenduse andmed)

1979 — 4954 (rahvaloenduse andmed)

1989 — 4613 (rahvaloenduse andmed)

Juutide osakaal Eesti rahvastikus on alati olnud umbes pool protsenti.

Kus elati? Linnades ja alevikes!
Täpsemalt:
1934. aasta rahvaloenduse järgi elas juute

kõige rohkem Tallinnas — 2203
Tartus — 920
Valgas — 262
Pärnus — 248

KOHTUMÖISTJAD

SAUL

SAALOMON

TAAVET

VILISTID (hbr. PELIŠTIM)
ASUVAD PALESTIINASSE

TROOJA SÕDA

RAUAAEG

FOINIHKIA
ALFABEET

Vangivalvuriteks olid Kloogal põhiliselt mobiliseeritud eestlased, kes ei suhtunud vangidesse eriti vaenulikult. Siin üks konkreetne näide — laagrisse saabus uus partii vange, ühel naisel oli kaasas suur kohver, mida ta hoolega valvas. Vangivalvur nõudis talt kohvri avamist, kohvris oli aga väike laps. Valvur pani kohvri ruttu kinni ja tegi näo, nagu ta ei teaks midagi. Laps elaski salaja oma ema juures.

Kui vange viidi laagrist välja metsatöödele, lubasid valvurid neil minna ümbruskonna taludesse. Seal leidis ikka inimesi, kes püüdsid vange aidata; kas vähese lisatoidu või lihtsalt inimliku suhtumisega. Võeti vastu isegi kirju edasisaatmiseks, kuigi sidemed juutidega olid rangelt keelatud. Üks niisugune abistaja oli *Elviine Hinsberg*, kes elas tollal Klooga laagri lähedal. Nagu ikka, leidis inimene, kes ta peale kaebas ja Elviinelt tuli mitu kuud vanglas istuda.

Jäljed siiski jäid

Saabus 1944. aasta sügis, sai selgeks, et sakslaste päevad on loetud. Vangid püüdsid eriti hästi töötada, mitte anda vähematki põhjust rahulolematuseks. Iga päev suurendas lootusi peatseks vabanemiseks. Vangid arvasid, et sakslaste kõige suuremaks mureks on oma naha päästmine ning juutide saatus ei saanud ju mingil määral mõjutada sõjasündmuste käiku. Aga tegelikult?

Laagri saatus oli juba otsustatud — mitte kohapeal, vaid SS-vägede peastaabis. Plaan töötati välja preisiliku täpsusega. Oli selge, et umbes 2000 vangi hävitamine tavaliste meetoditega ei tule kõne alla. Jälgi ei tohtinud jätta, aga laipade matmiseks aega ei jätkunud. Vastava ala spetsialiste — tapjaid (nagu rahvas neid hüüdis — *ketikoeri*) oli ka juba väheks jäänud. Regulaararmee sõdureid või omakaitse mehi kasutada ei juletud, sest need võisid hoiatada vange ja deserteeruda — sõja lõpp oli ju lähedal. Kõik taheti aga lõpetada ühe päevaga. Lõpuks otsustati: kõik vabapalgised ja «kahtlased» valvurid saadetakse lühiajalisele puhkusele. Eelmisel päeval valmistatakse ette suurem kogus palke ja laotakse virna, hommikul vara rivistatakse vangid, tea-

tatakse, et nad evakueeritakse. Siis viiakse esimene grupp laagrist välja ja antakse neile korraldus laduda palgid riitadesse. Peale esimese rea palkide mahapanemist kästakse vangidel heita palkide peale pikali ning lastakse nad siis kiiresti maha — enne kui nad taipavad, milles on küsimus. Oli ka selge, et järgmisi grupe tuleb juba vägivallaga sundida kõike kordama, kuni saavad valmis neljakihilised riidad, millised valatakse bensiiniga üle ja põletatakse. Tuhk aga oli kavas hiljem laiali loopida.

Nimetatud plaanist täideti viperusteta ainult esimene ülesanne: vangid, kes eelmisel päeval metsa viidi puid raiuma, tegid oma töö hoolsalt ja rõõmuga, õhtuks oli Sooga järve kaldal suur virn küttepuid.

Järgmisel päeval aga töö ei laabunud. Osa valvuritest oli aru saanud, et toimub midagi kahtlast ja ise põgenenud. Teine osa, peale *ketikoerte* saabumist laagrisse, ei nõustunud koostööd tegema ja lasti kohapeal maha. Vangid, nähes mis ees ootab, hakkasid vastu. Mõnedel õnnestus metsa joosta, tagaajamiseks ei olnud sakslastel õnneks mahti. Kokku õnnestus püstitada kolm riita, neljas jäi juba pooleli.

Timukad taipasid, et töö jääb pooleli ja muutsid oma plaani. Suur grupp juute veeti laagri lähedal olevasse puust barakki, väravad suleti ja barakk põletati maha koos vangidega. Ikka jäi veel laagrisse ligikaudu 800 inimest. Neid hakati maha laskma sealsamas, kus nad elasid, kuna oli juba selge, et jälgi hävitada enam ei jõuta. Surnud tassiti ühte kivibarakki, kus nad loobiti suurde virna.

Õösel sakslased põgenesid. Kõik see toimus 19. septembril 1944.

Hommikul aga selgus kogu tõde.

* * *

Honorar JKS-le mälestusmärgi püstitamiseks.

(Eesti Valitsus eraldas 100 000 rubla mälestusmärgi püstitamiseks Kloogale.)

ELHONEN SAKS (1927) on Juudi Kultuuri Seltsi liige.

Narvas — 188
Viljandis — 121

1 inimene elas Paldiskis, Tõrvas, Keilas, Mõisakülas, Kilingi-Nõmmel.

Millega tegeldi? Tööl käis 1934. aasta rahvaloenduse andmetel 1688 juuti. Kaubandusalal tegutses neist 31%, teenistujaid oli 24%, käsitöölisi

14,5%, töölisi 14%, vabakutselisi 9,5%, tööstureid 5%. Tolle aja suuremad juudi ettevõtted olid «Rauaniit», Ginovkerite kommivabrik «Ginovker ja pojad», «Uswanski ja pojad», karusnahatööstus «Ratner ja Hoff», Šeinide, Judeikinite jt. metsatööstus-ettevõtted. Tallinnas ja Tartus tegutsesid juudi kooperatiivpangad. Ja muidugi kauplused — küll valmisriiete, küll kulla ja kellade, küll karusnahkadega kauplemiseks. Nii Tallinnas, Tartus kui teistes linnades.

* * *

Kas Eesti juudid olid haritud? Vaid keskmiselt. Täpsemalt: algharidus oli 33%; keskharidus 57%; kõrgem haridus 11%; kutseharidus 1%; ja kodune haridus 18% juuti-

dest. Igatahes direktor Tallinna Juudi Gümnaasiumile tuli kutsuda Rumee- niast.

SAALOMON

JUUDA KUNINGRIIK

IISRAELI KUNINGRIIK

ASSÜÜRIA HÄVITAB IISRAELI JA ELLUJÄÄNUD 10 SUGUHARUST ASUSTATAKSE MESOPOTAAMIASSE

ARAMEA RIIGID (DAMASKUS)

HOVEROS

ROOMA ASIUTAMINE

ESIMESED OLI...

ASSÜÜRIA LAGUNEMINE

'E HÄVITAMINE

NEBUKADNETSAR II, UUS-BABÜLOONIA KÕRGAEG

Üle maailma ja üle Eesti

Makkabi on juudi rahvuslike spordiühingute nimetus paljudes maades. Neid hakati asutama sajandivahe- tusel, ülemaailmne liit loodi 1902. Alates 1931. aastast korraldatakse ülemaailmseid makkabiaade (pärast Teist maailmasõda iga 4 aasta järel).

Eestimaal asutati esimene «Makkabi» spordiselts oletatavasti Valgas 31. juunil 1917. Järgmised seltsid loodi Tartus, Narvas, Rakveres, Pärnus, 1919 ka Tallinnas. Tallinna «Makkabi» selts üi- ris oma tegevuse alguses saali spordiseltsilt «Valvaja», mõnda aega harjutati sünaagoogi klaasgaleriis ja isegi ühes vanas garaažis Narva maanteel. Ruumide probleem lahenes lõplikult 1924, kui valmis Juudi Gümnaasiumi hoone enam-vähem korraliku saaliga.

«Makkabi» panus Eesti spordi arenguloosse on olnud tähelepanuväärne. Näiteks oli «Makkabi» üks esimesi, kes hakkas Eestis alates 1925. aastast harrastama naiste korvpalli. Kui esimesel hooajal talvel 1925—1926 jäädigi Eesti meistrivõistlustel veel teiseks, siis järgmisel talvel oldi juba esimesed. Väga edukad

«Makkabi» jalgpallimeeskond 1924. aastal.

olid makkabilased kergejõustikus. Juudi mehed tegelesid ka eestlaste meelisaladega, maadluse ja tõstmisega. Nii olid neil aegadel mitmed Eesti rekordid tõstmises Sara Teitelbaumi venna Ruben Teitelbaumi nimel.

Eesti spordi kõrval oli «Makkabil» loomulikult tähtis koht ka juutide endi spordielu edendamisel. 1933 esines Tallinna selts täiseduga Riias kohaliku «Makkabi» ja Berliini «Bar-Kochiba» vastu. Tallinlaste päralt olid peale kõigi esikohtade ka kõik

Veerand sajandit püüdmatu

Eesti spordi ajaloos on oma kindel koht Sara Teitelbaumil. Ta tuli suurde sporti 1927. aastal, tema treeneriks oli aga Tallinna Juudi Gümnaasiumi võimlemisõpetaja Ago Rooste. Treeneri sõnade järgi ei olnud Sara mitte üksnes erakordselt andekas, vaid ka erakordselt töökas sportlane. A. Rooste sõnul on tal vähe olnud õpilasi, kes nii hoolega treenisid, S. Teitelbaum aga harjutas sageli kuus korda nädalas. Tulemata ei jäänud ka saavutused kergejõustikus. S. Teitelbaumi hiilgeaasta oli 1929. Tolle aasta esivõistlustel kavas olnud seitsmest alast võitit ta kuus, seejuures kuulitõuke ja 400 m jooksu rekordtulemusega. Järgmise aasta esivõistlustel tuli ta võitjaks viiel alal seitsmest, kusjuures kuulitõukes ja odaviskes rekordtulemusega. Ta oli 17kordne Eesti meister ja püstitas 28 Eesti rekordit. Tema tulemused püsisid kaua Eesti rekordite tabelis: 100 ja 200 m rekord — vastavalt 16 ja 17 aastat, 400 m — 21 ja kaugushüppes 24 aastat. Jäeb veel lisada, et ta oli peale «Makkabi» spordiseltsi ka «Kalevi» liige. ■

Gümnaasiumi võimlemistüdrukud. Keskel treener Ago Rooste.

klassikohad. Samal aastal tegi «Makkabi» ära tohutu ettevalmistustöö Balti Juudi Olümpiaadi korraldamiseks. Olümpiaadis pidid osalema nelja riigi — Eesti, Leedu, Läti ja Soome juudi sportlased. Kavva tahteti võtta kergejõustik, jalgpall, võimlemine, tennis ja vehklemine. Kahjuks tõmbasid kogu tööle risti peale Soome osalejate täiesti vastuvõetamatud tingimused, mis esitati ainult mõni päev enne võistluste algust.

VIKTOR GRÜNBERG

Rabinoviš tuleb viisade osakonda ja küsib areldi: «Kas võib sõita Iisraeli?» Ametnik vastab, et võib küll.

«Aga Ameerikasse?»

«Palun!»

«Aga Inglismaale?»

«Võib!»

«Aga...»

«Kuulge, Rabinoviš, ma pean veerand tunniks lahkuma. Siin on gloobus — vaadake ja mõelge, kuhu te sõita tahate!»

Ametnik tuleb tagasi ja küsib:

«Noh, Rabinoviš, kuhu te siis sõita tahate?»

«Ütelge, kas teil mõnda teist gloobust ei ole?»

* * *

Blum kohtub oma konkurenti Lövi Lepituspäeval palvemajas. Tahtes temaga rahu sõlmida sirutab ta käe ja ütleb: «Ma soovin sulle seda sama, mida sina mullegil!»

«Sa norid jälle riidu,» kohkab Löw.

* * *

Üks Spinoza töid uurinud vabamõtleja seletab talmudis tile, et inimene ei ole loomadest kõrgemal.

«Kui see nii on, siis seleta mulle, miks loomariigis Shinozasid ei ole!» vastab talmudist.

JUUTLUSE TÄHENDUS EUROOPALE

ESSEE

KARL JOHAN ILLMAN

Juutidel on Euroopas elades olnud kord paremaid, kord raskemaid aegu. Nendepoolse panuseta on aga tänapäeva Euroopa kultuuri ja teadust raske ette kujutada.

Aegade algusest

Esimesed juudid asusid Euroopasse ilmselt juba 4. sajandil enne meie ajaarvamise algust. Säilinud on teateid, et 3. sajandil e.m.a. elas juute Kreekas, Roomas, Hispaanias, Lõuna-Prantsusmaal ja isegi Reini orus. Tõsi küll — nii nende arv kui ka mõju oli väike. Kuid näiteks Itaalias kasvas juutide arv kiiresti, ja juba 1. sajandil e.m.a. ulatus see 50 000ni. Suur osa Itaalia juutidest olid vaesed, kuid nende hulgas oli ka edukaid kaupmehi ja käsitöölisi, samuti õpetlasi ja diplomaate. *Julius Caesari* ajast alates olid juutidel head suhted valitsejatega ning nad võisid vabalt kinni pidada oma usukommetest. Judaism muutus kogu Rooma keisririigis lubatud usuks (*religio licita*). Rooma juudid vabastati muu hulgas ka keisri kummardamisest, mis oli suureks privileegiks.

Ehkki juute mõjutas tugevasti hellenistlik kultuur, püüdsid nad vältida oma usu ühtesulamist teiste rahvaste uskumustega. Keiser *Tiberiuse* ajal (14—37) muutusid juutide ja Rooma riigi suhted teravaks. Vastuolude kumulatsiooniks olid juutide ülestõusud aastatel 66—74 ja 132—135. Nende järel vahekord taas paranes kuni kristlusest sai 4. sajandil keisririigi ametlik usk. Sellest ajast alates hakati juute avalikust elust eemale tõrjuma ja nende mõjuvõim ühiskonnas vähenes.

Vana Testamendi kultuurimõjud

Juutluse kõige suurem tähendus Euroopale neil aegadel seisnes eeskätt Vana Testamendi (VT) mono-teismi, selle sotsiaalse eetika ja õiguskäsitluse levimises algul juutide endi,

KARL JOHAN ILLMAN (1936) on Åbo Akadeemia Vana Testamendi eksegeetika ja judaistika professor, teoloogiadoktor.

Maimonides. Rein Välme foto.

seejärel kristlaste vahendusel üle kogu Rooma riigi. Hiljem võeti VT pärimus eri teid pidi ja erinevas vormis Euroopas üha laiemalt omaks.

VT tähtsaim mõjuvaldkond on loomulikult olnud usk. Judaism tõmbas omal ajal enda poole paljusid mittejuute. Mõned neist pöördusid koguni juudi usku, neist said proselüüdid, Ristiusu levikuga VT mõju suurenes veelgi. Siin tuleb mees pidada, et esimeste ristikoguduste liikmed olidki eeskätt juudid ja proselüüdid. Sel kombel murdsid juudid sisuliselt teed ristiusule, mis edaspidi omakorda vahendas VT pärimust Euroopas.

Teine VT oluline mõjuvaldkond on olnud kasvatus. Judaistlik-kristliku kultuuri kõrval rõhutasid kasvatuses tähtsust ka mõned teised antiikkultuurid. Mainigem siin näiteks Kreeka *paideia*-ideaali. Vaevast küll aga ükski muu kultuur on kasvatuses

toonitanud nii tugevalt eetikat ja usku kui judaism ja sellega lähedalt seotud kristlus.

Judaism toonitas lugemis- ja kirjutamisõiguse tähtsust. Juudi poisid käisid koolis juba enne meie ajaarvamise algust. Kohe pärast heebrea tähestiku selgeks saamist õpetati neile pühasid tekste. Koolist said nad selgeks ka ameti. Kuni 16. sajandini oli juutide kirjaõigus märgatavalt kõrgem kui kristlastel. Juudi kasvatuses tähtsus Euroopa keskaja hariduse arengus on viimasel ajal üldiselt tunnustatud. Näiteks arusaam, et õpetama tuleb hakata 5—6aastasi lapsi ja et klassis ei tohi olla üle 25 õpilase, on pärit Talmudist.

Vaesus pole auasi

Kolmandaks avaldub judaismi mõju VT õiguskäsitluse levimises Euroopas. Piibli arusaamade järgi ei ole õigus mitte ainult ideaal, vaid ka nõue. Vaeste eest tuleb hoolitseda. Algkristlik abistamine ja hilisemad heategevuslikud korjandused on ühe ja sama piibelliku nõudmise tulemus. Teiselt poolt vaesuse idealiseerimine sellisel moel, nagu see kujunes välja kristlikes mungaordudes, ei ole pärit judaismist. Juutide vanasõna järgi ei tule teadlikult valitud vaesust häbeneda, kuid see pole ka auasi. Selle hoiakuga kuulub kokku ka külalislahkuse tava, mis ei ole küll ainult VT põhimõte, vaid oli üldiselt iseloomulik ida rändkarjakasvatajate hoiumudele.

Neljanda näitena võiks mainida töö väärtustamist ja hingamispäeva pidamist (juudi *sabat*). Need VT motiivid on pärit judaismist ning on levinud tänu ristiusule. Sel puhul tuginetakse teadmisele, et Jumal ise tegi maailma luues tööd ja seejärel seitsmendal päeval puhkas. Antiikkultuuris tööd ei idealiseeritud. Vastupidi — aristokraadid hindasid laisklemist ja mõnusat

ALEKSANDER SUUR
ALLUTAB PALESTIINA

PTOLEMAIOS I
ALLUTAB PALESTIINA

JUUDID HELLENISEERUVAD

350

238

300

250

ALEKSANDER SUUR
ALEKSANDRIA RAJAMINE

SELEUKIIDIDE DÜNASTIA SÜÜRIS
PTOLEMAIOSTE DÜNASTIA EGIPŦUSES

SEPTUAGINTA
TÖLGE KREEKA
KEELDE

ESIMENE PUUNIA SÕDA

vaba aja veetmist. Variserid ja rabiid aga leidsid, et töö mõjub inimesele õilistavalt. Lisaks on töötegemine positiivne ka seetõttu, et tagab majandusliku iseseisvuse. See, kes ei õpeta oma pojale ametit, teeb temast rõvli, ütleb Talmud. Ka Uues Testamendis (UT) hinnatakse tööd. *Töötægija on oma palga väärt* (Lk 10:7) ja igaüks saab oma palga oma töö järele (Ko 3:8). Selline väärtustamine on kahtlemata mõjutanud Lääne töökultuuri. Teiselt poolt oli hingamispäeva pidamine omamoodi sotsiaalne revolutsioon antiikmaailmas, sest varem oli kõigi jaoks mõeldud puhkepäev tundmatu mõiste.

Jumala näo järgi

Piibliraamatu kaudest mõjust ei saa jätta kõnelemata ka orjuse kaotamise juures. Orjust oli küll ka Palestiinas nii VT kui ka UT ajal. Kuid VT seadustes on muu hulgas öeldud, et ori tuleb vabaks lasta seitsme aasta möödudes (2 Mo 21:2; 5 Mo 15:12—14). Vägivald orjade suhtes oli keelatud ja kui seda rakedati, tuli ori kohe vabaks lasta. Seaduse järgi ei tohtinud põgenenud orja endisele omanikule tagastada (5 Mo 23:16—17). Orjadel olid oma õigused ja kohustused usu vallas — nad pidid muu hulgas pidama sabbatit. Variserid suhtusid orjade pidamisse üldse eitavalt. Nad andsid selle kohta välja lisamäärused ning nii muutus kogu asi lõpuks ebamajanduslikuks. Ristiusk saigi esialgu palju toetajaid endiste rooma orjade hulgast ja nii mõnedki kirikuisad keelitsid koguduste liikmeid orje vabastama. Orjust kohtas Euroopas siiski kuni keskaja lõpuni ja asumaades isegi veel 19. sajandil. Kuid orjapidamise vastu võitlejad tuginesid sageli Piibline. Seetõttu võib orjuse kadumist vähemalt osaliselt pidada piibelliku traditsiooni teeneks.

Mõte, et Jumal lõi inimese oma näo järele, eeldab kõikide inimeste võrdsust. Kuigi Jumal valis Iisraeli rahva pühitsetud rahvaks, rõhutatakse VTs eriti seda, et Iisraeli rahvas ei ole teistest rahvastest parem (5 Mo 7:6—8). Moosese seaduste järgi peavad

juudid kõiki võõraid hästi kohtlema (2 Mo 22:21; 3 Mo 19:33). Kuigi need seisukohad olid omased nii judaismile kui kristlusele, ei hoidnud see ära konflikte juutide ja kristlaste vahel. Ristiisu võit Euroopas tõi kaasa juudivastase viha kasvu, sest UTi ja kirikuisade kriitilisi sõnavõtte tõlgendati kui kõikide juutide kohta käivaid. Sellele tugines edaspidine juute eirav seadusandlus. Kõik eelnev koos bioloogilise rassiteooriaga pani aluse tänapäeva antisemitismile. VTi on kasutatud ka rassismi õigustamiseks Aafrika neegreid on võrreldud VT kaananlastega ja seetõttu on nende rõhumist peetud Jumala tahte vastavaks. Niisiis kuigi Piibli järgi on inimesed võrdsed, ei ole see pärimus suutnud alati ära hoida vastupidist suhtumist.

Juudid keskajal

Kristlikus ja islamimaailmas ei tohtinud juutidel enamasti olla maamandit või pandi neile peale nii suured maksud, et maaharimine muutus mõttetuks. Seetõttu asusid juudid linnadesse ja hakkasid tegelema kaubitsemisega. Keskajal olid just juudid need, kes korraldasid kaubavahetust Euroopa, Lähis-Ida ja Põhja-Aafrika sadamate vahel. Kaubandusmonopol läks juutide kätte pärast seda, kui süüria kristlased araablaste vallutuste tulemusel kaotasid oma positsiooni Vahemere juhtivate kaupmeestena. Juutidel oli väga kerge luua rahvusvahelist kaubandusorganisatsiooni, sest eri maade juudid rääkisid kõik heebrea keelt ning kauplemisel peeti kinni Talmudi nõuetest. Kristlased ja muhameedlased seevastu ei tundnud võõraid keeli ja peale selle olid nad sageli üksteisega vaenujalal. Juudid jäid neist konfliktidest enamasti kõrvale.

Juudid said endale õiguse vermida araabia kalifaadi raha. Kui kalifaat lagunes, tulid kasutusele erinevad valitud ja suurenes vajadus rahavahetuse järele. Sagedasemaks muutus laenamine, mille puhul protsendi võtmine oli alguses keelatud nii judaismi kui ka kristluse ja islami järgi. Uued majanduslikud tingimused viisid

aga sellest põhimõttest loobumisele. Esimesena tegid seda juudid, mis lõpptulemusena viis selleni, et paljudest juutidest said edukad pankurid.

Vahelduva eduga

Esimene suurem juutide keskus Euroopas oli Hispaania. Algul tuli neil elada kiriku üha tugevamaks muutuva juudivastase seadusandluse tingimustes. Seejärel, mittekristlastest läänegootide valitsuse all (476—589) muutus olukord veidi lahedamaks. Kui goodid võtsid vastu katoliku usu, tuli juutidel alates 613. aastast valida ristimise või maalt väljasaatmise vahel. Sellel taustal on mõistetav, et araablaste võeti 711. aastal röömuga vastu. Araablase valitsus tähendas juutidele märksa paremaid olusid: nad said vabalt kinni pidada oma usukommetest ja muudest tavadest. Olukord muutus taas põhimõtteliselt siis, kui 12. sajandi keskpaiku hakati juutidele peale suruma islamit. Siis hakkasid juudid vähehaaval ümber asuma põhja ja ida poole.

Ka pärast seda, kui kristlastel õnnestus oma alad tagasi vallutada, oli juutidel Hispaanias, näiteks Barcelonas, vägagi tähtis koht. Nende seas oli nn. õukonnajuute, kes finantseerisid valitsust ja tegutsesid diplomaatidena. Juudid olid tähtsadel kohtadel ka paljudes teistes Kesk-Euroopa riikides. Eri maade valitsejad kasutasid juute seetõttu, et nad ei olnud poliitiliselt ohtlikud, välistatud oli nende koostöö aadli ja kirikuga. Juutide positsioon oli täiesti sõltuv kuningast ja edu saatis neid vaid senikaua, kuni nad olid valitsejale kasulikud või kuni too võimul püsis. Kirikule ja aadlile ei olnud selline juutide soosimine sugugi meeltemööda. Kui *Fernando ja Isabel* 1492. aastal vallutasid Granada, siis pagendasid nad kõik juudid, kes ei lasknud end ristida. Neil aegadel asusid Hispaania juudid — *sefardid* — suurte gruppidega Hollandisse, Itaaliasse, Kreekasse ja Lähis-Itta.

Ithuarstid ja filosoofid

Itaalia juudid paistsid keskajal silma arstiteaduses. Itaalia ülikoolide õppe-

Kaks talmudikooli õpilast vaidlevad, kas Talmudit õppides võib suitsu teha. Lõpuks lähevad nad rabi juurde.

«Rabi, kas Talmudit lugedes võib suitsu teha?»

«Ei!» hüüatab rabi erutatult.

«Sa ei küsinud õieti,» väidab teine noormees ja küsib omakorda.

«Rabi, kas suitsetamise ajal võib Talmudit uurida?»

«Aga muidugi!» vastab rabi. «Talmudit võib alati õppida.»

* * *

Rabi noomib sünaagogis mehi kombelõtvuse pärast. Mehed võtvat napsu, suitsetavat, külastavat koguni avalikke maju. Sel momendil üks hüüatab: «Noh, nüüd tuli mulle meelde, kuhu ma jätsin oma kalossid!»

* * *

Kohe pärast revolutsiooni läheb murelik juut lapsega loomaeda. Poiss näeb sebrat ja küsib: «Mis imelik loom see on?»

Isa vaatab kokkuvõttes sebrat ja ohkab: «Mu jumal, mis nad on hobusega teinud!»

jõudude ja üliõpilaste seas oli palju juute. On öeldud, et vaevast oli niisugust Itaalia valitsejat või paavsti, kellel ei oleks olnud juudist ihuarsti. Renessansiaegses Itaalias võtsid juudid siiski pigem omaks neid ümbritsevat kultuuri, kui mõjutasid seda omalt poolt.

Kesk- ja Ida-Euroopas moodustus samal ajal juutide *aškenazim*-rühm. Selle rühma kõnekeeleks kujunes jidiš ja õppimine piirdus neil eeskätt Talmudi uurimisega. Maisemate asjadega, nagu teadus ja kirjandus, ei tegeldud. Alles 19. sajandi emantsipatsiooniprotsessi käigus hakkasid sealset juudid omaks võtma Läänemaade kultuuri ja teadust.

Hollandisse omakorda oli põgenenud suur hulk Hispaania juute. Nad tõid küll kaasa kõrgetasemelise kultuuri, kuid ometi ei tunnustanud näiteks Amsterdamis juudikogudus õigeaks *Baruch Spinoza* (1632—1677) mõtteid. Kuna ta filosoofilistest seisukohtadest lähtudes analüüsis kriitiliselt Piiblit ja teisi pühi tekste, heideti ta kogudusest hoopiski välja. Kui Spinozat tänapäeval peetakse üheks suuremaks filosoofia ja piibliuurimise teerajajaks, siis tuleb meele pidades, et see kõik sündis n.-õ. väljaspool juutlust. Teisalt — kui juutidel ei oleks mitusada aastat vana traditsiooni, mis hindab kõrgelt õpetatust, siis oleks raske mõista nende soovi ja annet omaks võtta lääne kultuuri ja teadust.

Panus tänapäeva kultuuri

Valgustusajastu ja juudi emantsipatsioon 18. sajandi lõpul kergendasid juutide sisseelamist erinevatesse ühiskonnaelude valdkondadesse. Väliselt aitasid sellele kaasa Austria keisri *Joseph II* tolerantsiedikt (1782) ja Suur Prantsuse revolutsioon (1789). Juudi *haskalaliikumine* püüdis selle poole, et juudid võtaksid omaks lääne kultuuri ja teaduse, säilitades seejuures oma usu. Emantsipatsiooni Prantsuse rabid 13. sajandil.

peamine mõte oli selles, et juudid muutuksid kõikides maades teistega võrdselt kodanikeks. Idee leidis vastuseisu nii juutluse sees (ortodokssed juudid) kui ka väljaspool (antisemitism). Kõige selle tõttu sai juutide täielik liitumine Euroopa ühiskondlikku ellu võimalikuks alles 19. sajandi lõpul. Mõnedes Ida-Euroopa maades see täielikult teoks ei saanudki. Seal, kus see siiski oli võimalik, juudid sageli lõpuks assimileeriti. Juutide panus lääne teaduse ja kunsti arengusse on seejuures olnud tohutu. Toogem siin vaid mõned näited.

Juudid on olnud peaaegu kõikide viimase paarisaja aasta jooksul esile kerkinud ideoloogiliste liikumiste eelkäijate seas — nähtavasti selles lootes, et lubatud uuenduste käigus paraneb ka juutide olukord. Hea näide on marksism. See ei ole loomulikult mingi juudi ideoloogia, kuigi *Hitler* ja «Pamjat» nii on väitnud. Samal ajal võtsid paljud juudid selle omaks ning neid oli ka töölisiikumise juhtide hulgas. *Karl Marx* (1818—1883) ise sündis juudi peres, kuigi tema isa oli protestant ja laskis Karli ristida, kui too oli kuueaastane. Kuigi Karl hiljem samastas juutluse ja põlatud kapitalismi, tulenesid paljud marksistlikud nõudmised VT eetikast. Vene juudid osalesid algusest peale peaaegu kõi-

Saksa juutide riietus 13. sajandist. Seaduse järgi pidid juudid kandma teravaotsalisi peakatteid.

gis revolutsioonilistes liikumistes, sest nad pooldasid klassivahede kaotamist, uut õiglast ühiskonnakorraldust ja rahvuslike piiride murdmist. Juhtivate bolševike hulgas oli märkimisväärselt palju juute. Poola aladel elanud jidišit kõnelevad juudid panid aluse oma sotsialistlikule liikumisele, mille baasil kujunes 1897. aastal Venemaa, Leedu ja Poola Üldine Juudi Tööliste Liit *Bund*. *Stalinilgi* oli algul mõjukas juudist võistleja — *Leon Trotski*, kes hiljem teatavasti sunniti maalt lahkuma ja mõrvati.

Sajandivahetusel oli juutide hulgas ka palju andekaid teadlasi. Näiteks psühhonaalüüsi rajaja *Sigmund Freud* (1855—1939) ja peaaegu kõik selle ala teoreetikud olid juudid. Paljud uurijad leiavadki, et psühhonaalüüsi ideeline alus on oma iseloomult juudilik. Kuigi Freud, nagu paljud teised juudi teadlased, oli võõrandunud usust, pidas ta end kindlalt juudiks.

Juudi tavades ja jumalateenistustes on tähtsal kohal olnud laul. Paljudest tuntud juudi muusikutest olgu mainitud *Felix Mendelssohn-Bartholdy*, kes muusikaajalukku on läinud ka sellega, et tema pani aluse *Johann Sebastian Bach* muusika renessansile. Maailmakuulus on ka *Gustav Mahler*, kes Viini ooperi juhataja paiga saamiseks 1897. aastal oli sunnitud astuma katoliku usku. Jne. Jne.

Kuigi juudi heliloojaid on palju, on juudi solistid ja dirigendid ometigi olnud edukamad. Kas vahendaja ja tõlgendaja roll on juutide loomuses? Tegelikult on asi selles, et juutidel on lastud kergemini osaleda neis ettevõtmistes, kus nad olid vaid vahendajad ja ei püginud esile tooma oma võimeid ja loomingu.

Artikkel on lühendatult tõlgitud väljaandest «Vartija» 4 1990. Toimetus tänab asjatundliku abi eest Kalle Kasemaad.

Liigkasuvõtja Augsburgis. Gravüür 1531. aastast.

MAKABEIDE EHK HASMONEIDE RIIK (SÕLTUV ROOMAST 63—47)

HERODES SUUR

POMPEIUS VALLUTAB JERUSALEMMA

ALATES 40 — ROOMA SENATI OTSUSEGA JUUDAMAA KUNINGAS

100

63

47

31

E.M.A. | M.A.J.

SPARTACUSE ÜLESTÕUS

ATENDAAT CAIUS JÜLIUS CAESARILE

AKTIONI LAHING — OCTAVIANUS VÕIDAB ANTONIUSE JA KLEOPATRA

KEISER AUGUSTUS

JUULIUSE KALENDER

KLEOPATRA

Kui hing suhtleb jumalaga

...Ja Jumal ütles Mosesele: *Minu varakambris on hinnaline kingitus sinu jaoks. Ja see on laupäev. Ja teda soovin ma anda Iisraelile.*

Ilex Beller. Küünalde süütamine.

Tooras on kirjutatud: *Jumal õnnistas seitsmendat päeva ja pühitses tõe, sest sel päeval ei loonud Jumal midagi pärast kõike loodut. Ja sellepärast ei pea ka meie seitsmendal päeval midagi tegema.* Laupäev meenutab juutidele ka pääsemist Egiptuse orjapõlvest. Sest kirjutatud on: *Ja pea meeles, et sa olid ori Egiptusemaal ja ... Jumal tõi sind sealt välja vägeva väljasirutatud käega, sellepärast on su Jumal käskinud sind pidada laupäeva.*

Mõned tänapäeva rabid on arvamusel, et see, kes ainuüksi laupäeva peab, võib end juba judaistiks lugeda. Laupäeva pühitsemine nõuab aga loomulikult ettevalmistusi. Nii hingelisi kui puht füüsilisi, sest laupäev on see päev, mil kehtib palju nõudeid ja keeldusid.

Küünlaleek toob rahu

Laupäeva vastuvõtmine juudi peres avaldab tõesti muljet. Isegi mitte niivõrd kogu selle traditsiooni väline atribuutika, vaid just see seletamatu vaimus, mis kogu rituaali saadab. Pidulik on juba küünalde süütamise komme enne laupäeva kätte jõudmist, sest arvatakse, et küünlaleegi hubane valgus toob perekonda rahu ja mõistmist. Küünlad võib ka mees süüdata, on aga parem, kui seda teeb naine. Mehe ülesanne on tavaliselt küünlad süütamiseks ette valmistada. Ja alates sellest hetkest, mil küünlad põlema pannakse, algavadki laupäevakeelud ja algab laupäev kui püha.

Ei tohi luua midagi uut

Pisut laupäevastest töökeeldudest. Põhimõtteks on, et ei tohi teha mitte mingisugust tööd, mille tulemusena võiks sündida midagi uut. Nagu sündis Jumala tegemistest

kuue päeva vältel. Aegade jooksul on välja kujunenud 39 keelatud põhitegevust, millest võib siis tuletada ka muud tegevused. Kõik nad on seotud aastatuhandete kestel välja kujunenud elulaadiga. Keelatud on künda, külvata, vilja lõigata, viljavihke siduda, vilja jahvatada, vilja tuulata, ei tohi viljaterade hulgast ühtki valida, ei tohi jahu sõeluda, jahvatada, segada, küpsetada, loomadelt ei tohi villa pügada, riidet ei tohi pleegitada, villa ei tohi kammida, värvida, kedrata, kangastelgi ei tohi valmis seada, ei tohi riidet üles harutada, sõlmi siduda ja lahti harutada, õmmelda, rebida, ei tohi loomi püüda, ei tohi neid tappa, ei tohi loomadelt nahka nülvida, nahka parkida, nahka siluda, nahale mingit märki teha, lõigata. Kirjutada, pesta ei tohi, ehitada ega lammutada ei tohi, keelatud on tuld süüdata või kustutada, ei tohi mingit varem alustatud tegevust lõpetada ega mingit eset kanda, ka taskus mitte. Ja muidugi ei tohi toitu valmistada — et aga juudid ka laupäeval süüa tahavad, tuleb see toit varem valmis teha.

Elu tuleb hoida

Kuid midagi on lubatud laupäeval siiski ka teha. Näiteks on lubatud teed valmistada, tõmmis peab küll varem valmis olema tehtud ja on tähtis, et enne valatakse kruusi kuum vesi ja alles siis lisatakse tõmmis, mitte vastupidi. On lubatud teha lahustuvat kohvi, kuid kohvi keeta ei tohi, see on töö. Taas tuleb enne valada kruusi keev vesi ja seejärel lisada lahustuva kohvi pulber. Vastupidi ei tohi, siis on juba tegemist tööga. Sööginõude pesemisel ei tohi laupäeval kasutada nõudepesulappi või mingit muud mehaanilist vahendit, samuti ei tohi kasutada seepi, pesemispastat või sünteetilisi pesemisvahendeid. Keelatud on kasutada hambapastat ja kingamääret. Toitu on lubatud väikesel tulel soojendada, kuid tuli peab olema tehtud enne laupäeva pühitsemise algust. Ka vesi peab olema keedetud. Mis puutub konservipurkidesse, siis nende näol on tegemist anumaga, mida võib millekski praktiliselt kasutada ja seetõttu on rabid konservipurkide avamise laupäeval ära keelanud. Kõik vajalikud konservipurgid, pakendid, pudelid tuleb avada reede hommikul.

Muidugi on siin hulk ohtusid, et ka kogemata ei tehtaks mingit keelatud tööd. Nii näiteks on lubatud avada külmkapi ust, aga teatavasti süttib selle ukse avades külmkapis lamp ja see on juba keelatud töö. Niisiis tuleb see lamp enne laupäeva välja keerata. Samuti tuleb kõrvale panna kõik esemed, millede puudutamine on keelatud, näiteks raha ja kirjatarbe.

Tööd on lubatud teha vaid siis, kui on tegemist inimese elu alalhoidmisega või haigete eest hoolitsemisega. Ajaloost on teada juhtumeid, et juudid sõja ajal laupäeva saabumise hetkel lõpetasid lahingupidamise ning hakkasid laupäeva pidama, makstes selle eest oma eluga. Hiljem tuli siiski seadus, mis ka laupäeval oma elu eest võidelda lubab. ■

JEEŠUSE
RISTISURM

JUUDI SÕDA — TITUS LAASTAB
JERUUSALEMMA, TEISE TEMPLI HÄVITAMINE
MASADA

BAR KOHBA ÜLESTOÜS

E.M.A. MAJ.

50

70

100

150

200

ALEKSANDRIA FILOSOOFID
(PHILON, ORIGINES)

PAULUS
(SAULUS)

HADRIANUS · MARCUS AURELIUS
(SURUS MAHA BAR KOHBA ÜLESTOÜS)

Juutide osa Euroopa ja maailma kultuuris on ju tegelikult väga raske mõõta. Mingisugusegi ülevaate võivad selles osas ehk anda Nobeli preemiad. Ja tuleb tõdeda, et kõigi aegade Nobeli preemiatest on umbes 20 % antud juutidele.

Esimese juudina sai 1905 (esimene preemia anti välja 1901) Nobeli preemia Saksamaal tegutsenud keemik *Adolf v. Baeyer*, kes muu hulgas teostas esimesena indigo sünteesi, sai fenoolformaldehüüdvaiku (oluline vineeri tootmisel) jne. Mõõdunud kümnendi lõpu sejsuga on juudi rahvusest teadlased (enamasti koostöös teistega) saanud kokku 17 Nobeli keemiapreemiat.

Esimese juudina sai Nobeli füüsikapreemia 1907. aastal ameeriklane *Albert Abraham Michelson* (valguse kiiruse mõõtmine jms.). 1921 sai sama preemia saksa füüsik *Albert Einstein* (relatiivsusteooria) ja 1922 taani füüsik *Niels Bohr* (kvantteooria loojaid, 1943—1945 osales USA aatomipommi loomisel). Füüsikapreemiaid on juudid saanud kokku 28 korral.

Füsioloogia ja meditsiini alal on juudi teadlastele antud kokku 38 preemiat. Esimene taoline anti 1908 *Ilja Metšnikovile* (mikrobioloogia, põletike ja immuunsuse uurimine) Venemaalt. Olgu nimetatud veel penitsilliiniuurija *Alexander Flemingi* kaastöötaja *Ernst Boris Chain* (1945), tuberkuloosiravimi streptomütsiini avastaja *Selman A. Waksman* (1952), molekulaargeneetikud *Francois Jakob* ja *Andre Lwoff* (1965), kes uurisid geneetilise informatsiooni kasutamist valgu sünteesimiseks rakus, sir *Bernard Katz* (1970), inglise neurofüsioloog, selgitas närviimpulsside edasikandumist närvilt lihasele, ameeriklane *Joseph Goldstein* (1985), kes uuris kolesterooli ainevahetust ja seda, kellel on pärilikud eeldused haigestuda ateroskleroosi ja südame isheemiatõppe, itaalia rakubioloog *Rita Levi-Montalcini* (1986), avastas närvikasvufaktori ja pani aluse selle ja geenide, sealhulgas onkogeenide seoste uurimisele.

Suhteliselt uus, majanduspreemia on juudi teadlastele antud üheksal korral.

Kirjanduspreemiatest nimetagem taas esimest — *Paul v. Heyse* Saksamaalt (1910). Aga ka *Boris Pasternak* (1958) N. Liidust, *Isaac Bashevis Singer* (1978) ja *Jossif Brodski* (1987) Ameerikast. Kirjanduspreemiaid on juudid saanud 9.

Ja lõpuks rahupreemia, mis juutidele on antud kuuel korral. Esimesed olid 1911. aastal *A. H. Fried* Austriast ja *T. Asser* Hollandist. Rahupreemia on saanud veel ka *Henry Alfred Kissinger* (1973) ja *Menachem Begin* (1978).

a/s AVIV ehitab kultuurisildu

Eesti kirjandus heebrea keeles

Juudi kirjandus eesti keeles

ILMUMAS! Esmakordselt eesti keeles — Nobeli preemia laureaadi

SAMUEL JOSEF AGNONI
jutukogumik

Tänavu veel tulemas **ISAAK BASHEVIS SINGERI** romaan «ORI»

VÄRVIKAD LASTERAAMATUD

Ertevalmistamisel heebrea luule antoloogia. piibliajast tänapäevani.

Esimesed eesti kirjanike teosed heebrea keeles ilmuvad tuleva aasta alguses.

a/s AVIV 200 001, Tallinn, Rataskaevu 12

A L M D

JUUDID SAAVAD
ROOMA KODANIKEKS

JUUDID SAKSAMAAL

200

212

476

500

DIOCLETIANUS,
KRISTLASTE
TAGAKIUSAMINE

PÜHAPÄEV KUULUTATAKSE
CONSTANTINUS SUUR
TUNNISTAB RISTIUSU
LUBATUKS

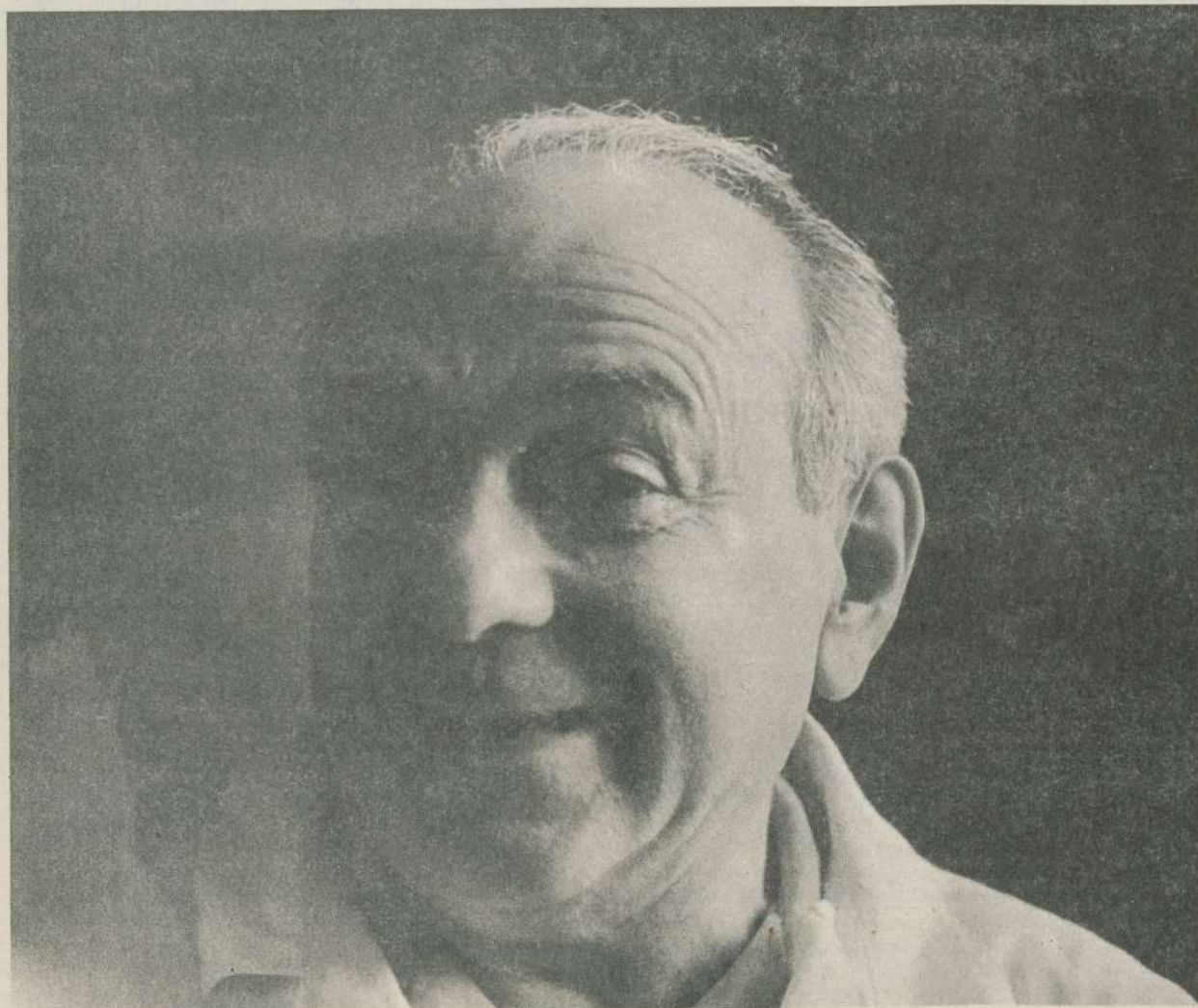
RIIKLIKUKS PUHKEPÄEVAKS
VULGATA — PIIBLI
LADINAKEELN. ANDARTOLGE

LÄÄNE-ROOMA
RIIGI LÖPP
SUUR RAHVASTERÄNDAMINE

INTERVJUU

Vastab
mikrobioloog

AKIVO ARON LENZNER

Tõnu Noorits

Professor Akivo Aron Lenzner on sündinud 1927. aastal Tartus arsti perekonnas. 1951. aastal lõpetas ta Tartu Ülikooli arstiteaduskonna ja 1960. aastast töötab sealsamas õppejõuna. Alates 1964. aastast on ta ülikooli mikrobioloogia kateedri juhataja. Tema peamised uurimisteemad on puudutanud inimeste ja loomade normaalset mikrofloorat, eriti just laktobatsille ehk piimhappepulgakesi (doktori-töö). Ta on uurinud ka tuberkuloositekitajaid (kandidaaditöö), soolenakkuste tekitajaid ja nakkushaiguste mikrobioloogilist diagnoosimist.

G E O N I M

JUUDID
INGLISMAAL

20

500
627
636
MUHAMED ASUB
MEKAST MEDIINASSE
JA ASUTAB OMA
KOGUDUSE

711
MUHAMEEDLASED
VALLUTAVAD
JERUSALEMMA

800
ARAABLASED
ALISTAVAD
HISPAANIA

KARL SUUR

V I I K I N G I D

900
ERIK PUNANE
GRÖONIMAAL

1000
1066
NORMANDIA HERTSOG
GUILLAUME SAAB
INGLISE KUNINGAKS —
WILLIAM I VALLUTAJA

Millal sai Teile endale selgeks, et Teist saab teadlane?

Miks valisite meditsiini tohutute võimaluste seast just mikrobioloogia? Miks mitte mõni muu ala, näiteks kirurgia, lastehaigused vms.?

Millist teadusavastust peate maailma ajaloo tähtsaimaks? Ohtlikumaks?

Fantaseerime veidi. Kui Teil avaneks võimalus diskuteerida ükskõik kellega ükskõik millest — kelle valiksite oma vestluskaaslasteks?

Kas nende mikroorganismide seas, millega Te tegelete, on Teil ka oma lemmikud? Millised neist Teie arvates on kõige imetlusväärsemad?

Kas meie piimakombinaatidest tuleb hea hapupiim?

Kuidas lõõgastute igapäevasest pingest? On Teil oma hobi?

Kas Teil on lemmikspordiala? Kas tegelete sellega ise või olete rohkem TVsportlane?

Millest on Teil tulnud elus loobuda? Mille nimel või mille kasus?

Olete rahvuselt juut. On sellel olnud Teie jaoks ka mingisugune eriline tähendus?

Olete sündinud ja kasvanud Tartus. Nüüd on nii moes oma suguvõsa ajalugu uurida. Kas teate kuidas ja millal Teie pere Tartusse (Eestisse) sattus?

Kui peaksite endale välja mõtlema vapideviisi, siis milline see oleks?

Eks vist kusagil tudengipõlves. Siis tundsin huvi onkoloogia vastu. Pidin koostama oma esimese teadusliku ettekande Üliõpilaste Teadusliku Ühingu tarbeks ning pöördusin abi saamiseks mikrobioloog dots. *Selma Laanese* poole. Tõllal oldi väga huvitatud oletusest, et vähki võivad tekitada ka mikroorganismid (viirused). Ja jäingi mikrobioloogia kateedrisse. Algul küll sooviga ikkagi onkoloogia probleemidega tegelda, kuid esialgu olid aktuaalsemad tuberkuloos ja meningiit. Nii ta läks.

Nagu juba öeldud, et oma esimese teadusliku töö tegin onkoloogia vallas. Tõuke selleks sain kaasa lapsepõlvest, sest olin 5aastane, kui ema vähki suri. Sealt see probleem mind vaevama jäi.

Aga kirurgiaga on mul ka kokkupuutumist olnud. Teisel kursusel pidigi minust kirurg saama, kuid olin Valga haiglas praktilal (tolle aja ühe kuulsama kirurgi dr. *August Poboli* juures) ja minu silma all suri piltilus 16aastane tütarlaps neerupuudulikkuse tõttu. Siis oli selge, et kirurgi minust ei saa.

Klassikaline vastus peaks vist olema aatomipomm. Mina vastan oma eriala raames. Tähtsaim on loomulikult olnud mikroorganismide avastamine (*Antony van Leeuwenhoek* 1670.—1680. aastail). See tõttu on olnud võimalik päästa inimkond epideemiatest, säästa miljoneid inimesi. Oleme jagu saanud katkust, röugetest jne. Aga mikrobioloogias sisaldub ka oht — bioloogiline relv.

Vaidleksin üldnimilike väärtuste (ausus, töökus jne.) üle kõigi nendega, kes neid ei hinda.

Loomulikult laktobatsillid. Me kutsume neid meelitavalt laktokesteks. Nad on väga kapriissed, kasvavad söötmel halvasti. Tegelikult on neid igal pool — inimeses, leivas, piimas jne.

Hea ja halva mõiste on keeruline. Küsimus on selles, mida me tahame. Meie hapupiim on tegelikult hea, isegi kasulik, kuid meditsiini seisukohalt võiks ta olla veel kasulikum. Selleks tuleb välja töötada spetsiaalsed juuretised, mida Eestis praegu ka tehakse.

Eks töö on ka omamoodi hobiks. Aga ma olen samuti metsalebene, veelebene, aianduselebene ja tantsulebene. Eriti suure mõnuga teen aiatööd.

Võimlemine ja ujumine. Poisikesena meeldis jalgpall. Nüüd üritan kui just mitte igal homikul, siis vähemalt nii neli korda nädalas teha hommikvõimlemist.

Eks ikka üleliigsest vabast ajast. Igal ajal ja igal pool on vaja olnud tööd teha.

Mina olen juudi soost eesti teadlane. Mina (ka mu isa) ei ole kunagi vahet teinud rahvuste vahel. Ainult ausate ja ebaausate inimeste vahel. Ütlen, et olen juut siis, kui saan kokku antisemiidiga (selles osas olen ühel meelel *Ilja Ehrenburgiga*).

Minu isa *Aron Lenzner* sündis 1884. aastal Tartus, ta lõpetas ka Tartu Ülikooli. Tema isa *Kivel Lenzner* asus Tartusse aga Vilniuse kubermangust. Emä sündis Lätis ja kuidas isa temaga tuttavaks sai, seda ma täpselt ei teagi.

Olen alati olnud ühel meelel *Heinrich Heinega*: vaid see väärib elu ja vabadust, kes iga päev nende eest võitlusse läheb!

Olgu teie nimi kantud Eluraamatusse

Enamus juudi kalendripühased on seotud nende sündmusterikka ajaloo.

Ilex Beller. Roš-hašana — uusaasta.

Aasta algab

Juudi kalendri arvukate pühade tähtsus on küllaltki erinev. Üldtuntud on laupäev kui iganädalane pidupäev. Sama võib öelda *roš hašana* ning *jom kippuri* (uusaasta ning kohtupäeva) puhul. Rida pühased on seotud juudi rahva ajaloo suursüdamustega, need on *pesah*, *šavuot* ja *sukkot*. Väikeste pühade tsükli moodustavad päritolult hilisemad *hanukka*, *purim*, *lag ba-omer* jt.

Roš hašana on 1. tišril (tänavu 9.—10. septembril), seda peetakse kaks päeva ning see tähistab uue, 5752. aasta saabumist. Sel päeval kantakse kõigi nimed Elu- ja Surmaraamatusse. Hommikusel jumalateenistusel kuulatakse aupaklikult kõvera sarve *šofari* puhumist, mis sümboliseerib Jumala kui kõiksuse valitseja kroonimist.

Siis algab patukahetsuse aeg (*jamim noraim*), mis lõpeb kümnendal päeval range paastuga. Käes on *jom kippur* (kohtupäev), mil otsustatakse igäihe saatus vastavalt tema tegudele ja otsus kinnitatakse *pitsatiga*. Sel päeval avatakse taevavaravad, et Jumal kuuleks paremini inimeste palveid. Pühade eelõhtul, 9. tišril,

Ilex Beller. Simhat tora — Toora rõõm.

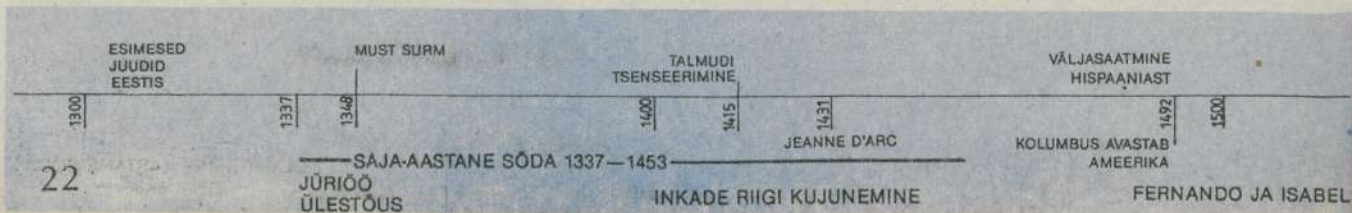
palutakse sõpradelt ja tuttavatelt andestust paha sõna või teo eest (nn. *kapores*). Ihkab ju igäüks, et tema nimi kantaks Eluraamatusse.

Lehtonide püha

Sukkot ehk lehtonide püha, algab 15. tišril (tänavu 25. septembril) ja kestab diasporaas kaheksa, Iisraelis seitse päeva. Peab ütlema, et valdaval osal juudi pühadest on kaks aspekti — vaimne, usuline ning Püha Maa loodusega seotu. Meenutamaks Egiptuse vangipõlvest pääsemisele järgnenud ühe inim põlve pikkust rännakut Siinai kõrbes püstitatakse lehtonne (*sukko*), kus siis juuakse-süüakse. Kuna on sügisene saagi-aeg, on peolaul tingimata rohelist, puu- ja juurvilju.

Toora rõõm

Kohe järgneb *simhat tora* (Toora rõõm), sel päeval (tänavu 1. oktoobril) lõpeb Toora lugemise aastane tsükkel. Toora (Moosese viis raamatut kristlaste Vanas Testamendis) on jagatud nädalate järgi võrdselt viiekümne kaheks osaks. Nüüd hakkab uus tsükkel. See

on väga tore pidu, lapsed tulevad sünaagoogi värviliste lipukestega, loevad pühakirja. Sünaagoogis lüüakse tantsu, süles elu suurim aare — Toora rull. Seda tantsu nimetatakse *hakafot*.

Pühitsemine

Samuti rõõmupüha on *hanukka* (tänavu 2.—9. detsembrini). 2. sajandil e.m.a. oli Jeruusalemm hellenistliku Süüria kuninga *Antiochos IV* ülemvõimu all. Puhkes *Juudas Makabeuse* juhitud ülstõus ning 165. aastal e.m.a. Jeruusalemm vabastati. Tempel, mida vahepeal

olid rüvetanud paganlikud kujud, tuli puhastada ja uuesti pühitseda. Puhastamise ajal olevat Makabeuse sõjamehed leidnud üheainsa tillukese pühitsetud õli-kannu. Sellest õlist oleks piisanud ainult üheks päevaks, et säilitada tuluke Seaduselaeka ees. Juhtus aga ime, ning seda õli jätkus tervelt kaheksaks päevaks, kuni leiti täiendav kogus. (Nõnda loitis see tuli Seaduselaeka ees veel 235 aastat, kuni 70. aastal Rooma väepealik *Vespasianus* vallutas maailma nurgakiviks nimetatud Moria mäe ja hävitas Templi, mida tänapäeval

Juudi ajaarvamise alguseks loetakse maailma loomise hetke. Poole tuhande aasta vältel pärast Teise Templi hävitamist 70. aastal langes ristiusu kalender kokku juudi omaga. 6. sajandil määrati aga kindlaks *Jeesuse* sünniaeg ning kristlased hakkasid aega arvestama sellest lähtudes. Juudi ajaarvamise järgi sündis Jeesus 3760. aastal. Seega on meil praegu juudi kalendri järgi aasta 5751 (3760 + 1991).

Kuu järgi

Juudi kalender ei erine üldkasutatavast gregooriuse kalendrist üksnes ajaarvamise algusaasta poolest. Gregooriuse kalendri aluseks on päikese-, juudi kalendri aluseks aga kuukalender. Ja ikkagi langevad kõik pühad alati ühele ja samale aastaajale: *pesah* on alati kevadel, *šavuot* — suve hakul, *roš hašana*, *jom kippur* ja *sukkot* aga alati sügisel. See saavutatakse kuu- ja päikeseaasta võrdsustamisega järgmisel viisil. Teatavasti on kuukalendri kuu pikkuseks 29 ja pool päeva, aasta pikkuseks 354 päeva (ja mõni tund peale). Päikesekalendri järgi on aasta peaaegu 11 päeva pikem — 365 päeva ja mõni tund. Kuu- ja päikesekalendri võrdsustamiseks viidi sisse liigaasta, mis koosneb kolmeteistkümnest kuust. Iga üheksateistaastase kalendri tsükli 3., 6., 8., 11., 14., 17. ja 19. aasta on liigaasta. Liigaastas on kaks *adar*ikuud. Arvepidamise lihtsustamiseks on kuude pikkuseks võetud 29 ja 30 päeva.

Kalendriaaja ühikuku on ajavahemik, mille järgi Kuu mingi faas kordub. Juudi kalendri kuu kestab noorkuust noorkuuni, kuu loomisest kuu loomiseni, s.o. 29 päeva.

235 kuukalendri kuud võrdub 228 päikesekalendri kuuga ning need moodustavad 19 päikeseaastat, nn. väikese 19aastase tsükli. Igasse sellisesse tsükklisse mahub 12 liht- ja 7 liigaastat.

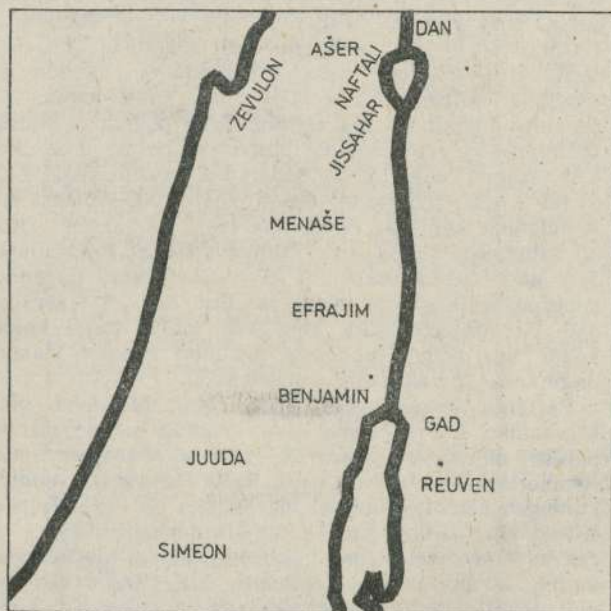
Päeva pikkust arvestatakse juudi kalendris päikeseloojangust päikeseloojanguni. Öhtu, mil taevavõlvile ilmub kuusirp, ja sellele järgnev päev loetakse kuu esimeseks päevaks. Täiskuu mõõtmed omandab kuu 15. päeval. Reede öhtul koos päikeseloojanguga algab laupäev, mis lõpeb tähtede ilmumisega taevavõlvile järgmisel öhtul.

Oma sodiaagimärk

Juudi kalendri igale kuule vastab oma sodiaagimärk, mida nimetatakse vastava tähtkuju järgi. 12 sodiaagimärki olid ühtlasi kaheteistkümne iisraeli hõimu embleemiks.

Kalendriaasta esimene kuu on *tišri*. Vastab tavaliselt septembrile-oktoobrile. Selles kuus on alati 30 päeva. Sodiasagimärgiks on Kaalud, Efrajimi hõimu embleem.

Teine kuu — *hešvan*, vastab tavaliselt oktoobrile, mõnikord aga võib sattuda ka oktoobrile-novembrile.

Hešvanis on kas 29 või 30 päeva. Sodiasagimärk on Skorpion, Menashe hõimu embleem.

Kolmas kuu — *kislev* (november-detsember), päevi 29 või 30. Sodiasagimärk Ambur, Benjamini hõimu embleem.

Neljas kuu — *tevet* (detsember-jaanuar), alati 29 päeva. Sodiasagimärk — Kaljukits, Dani hõimu embleem.

Viies kuu — *švat* (jaanuar-veebruar), alati 30 päeva. Sodiasagimärk — Veevalaja, Ašeri hõimu embleem.

Kuues kuu — *adar*, päevi kas 29 või 30. Vastab tavaliselt veebruarile-märtsile. Sodiasagimärk on Kalad, Naftali hõimu embleem. Liigaastal on kaks *adarit*. Teises *adaris* on alati 29 päeva. Vastab märtsile-aprillile.

Seitsmes kuu — *nisan*, 30 päeva. Vastab aprillile-maile. Sodiasagimärk Jäär, Jehuda (Juuda) hõimu embleem.

Kaheksas kuu — *ijjar*, 29 päeva. Sodiasagimärk Sõnn, Jissahari hõimu embleem. Vastab maile-juunile.

Üheksas kuu — *sivan*, 30 päeva. Sodiasagimärk Kaksikud, Zevuloni hõimu embleem. Langeb juunile-juulile.

Kümnnes kuu — *tammuz* (juuli-august), 29 päeva. Sodiasagimärk Vähk, Reuveni hõimu embleem.

Üheteistkümnes kuu — *av*, 30 päeva. Sodiasagimärk Lõvi, Šimeoni hõimu embleem. Vastab tavaliselt augustile.

Viimane, kaheteistkümnes kuu — *elul* vastab augustile-septembrile. Kufus on 29 päeva. Sodiasagimärk Neitsi, Gadi hõimu embleem.

meenutab vaid säilinud läänepoolne nn. Nutumüür.) Siis kuulutas Makabeus välja kaheksapäevased pühad *hanukka* (pühitsemine). *Hanukka* ajal süüdatakse juudi kodudes igal õhtul üks täiendav küünel, nii et viimasel päeval siruvad üheksaharulisel küünelajal kõik üheksa leeki (üheksas küünel põleb algusest saati, sest sellega süüdatakse ülejäänud).

Liisk

Kaugesse minevikku viib meid *purim* (mitmus sõnast *liisk*). Seda tähistatakse 3. sajandist e.m.a. Ahhemeniidide riigis elanud juutide imepärase pääsemise mälestuseks. Neid sündmusi on üksikasjaliselt kirjeldatud Estri Raamatus, mille tegevus toimub ligikaudu 450. aastal e.m.a. Neil aegadel valitses Pärsias võimas *Ahašveroš* (*Artaxerxes I Makrocheir*). Oma eelkäijate *Xerxese*, *Dareiose* ja *Kyrose* teguvõimsa järglasena laiendas ta tunduvalt Ahhemeniidide riigi piire, kuhu kuulus 27 provintsi Indiast Egeuse mereni. Riigi pealinnas Suusas ja mitmes provintsis elas diasporaas palju juute, kes olid asunud siia pärast seda, kui assüürlased 722. aastal e.m.a. vallutasid Iisraeli riigi ning hiljem, kui Babüloonia kuningas *Nebukadnetsar* 586. aastal e.m.a. oli vallutanud Juuda riigi. Kuningas *Kyros*, kes vallutas 536. aastal e.m.a. Babüloni, pani aluse juudi põgenike tagasipöördumisele Juudamaale. Ent isegi *Artaxerxese* ajal jäi Ahhemeniidide riiki veel palju juudi kogukondi, mis räägib juudalaste küllaltki headest elamis-tingimustest *Artaxerxese* valitsemisajal.

Pärimuse kohaselt elas Suusas juut *Mordehai* oma kasvandiku *Estriga*, kelle ta oli võtnud endale tütreks pärast tütarlapse vanemate surma. Parajasti otsis *Artaxerxes* endale uut naist, kelle kavatses kroonida kuningannaks. Lõppude lõpuks langes ta valik *Estrile*. *Estrist* sai kuninganna, kuid *Mordehai* nõuandel ei rääkinud ta kellelegi oma päritolust. Samal ajal ülendas kuningas meest nimega *Haaman*, kellel oli erakordne mõjuvõim. Kuninga käsu kohaselt pidi kogu õukond *Haamani* ees põlvilvi heitma ja teda kummardama, ainult *Mordehai* ei põlvitanud ega kummardanud tema ees, sest igasugune ebajumala kummardamine oli talle vastumeelt. *Haaman* hakkas *Mordehaid* vihkama ning otsustas tõrksa juudi ja kogu tema rahva hävitada. Saanud *Artaxerxese* toetuse ning lubanud anda kokkuriisutud vara kuninga varaaitadesse, läkitas *Haaman* kõigisse kuningriigi maadesse kuninga pitseri-sõrmusega kinnitatud kirjad, milles käskis hävitada kõik juudid, igal pool ühel ja selsamal päeval — 13. adaril.

Kui *Ester* *Mordehailt* seda kuulis, otsustas ta kutsutada minna kuninga juurde, kuigi pani end sel moel surmaohtu, ning ta palus *Artaxerxese* koos *Haamaniga* peole, mille oli ainult nendele valmistanud. Pidusöögi ajal palus *Ester* kuningat täita tema ainus soov — kinkida temale ja ta rahvale elu. *Artaxerxes* ei teadnud *Estri* päritolu. Kuninganna ülestunnistus oli talle täiesti ootamatu. Vihale aetud kuningas käskis *Haamani* hukata. Esimene minister poodi samasse völlapuusse, mille ta *Mordehai* hukkamiseks oli lasknud ehitada.

Haamani ettevalmistatud tapmise ärahoidmiseks saatsid *Ester* ja *Mordehai* ratsakäskjalad kirjadega kõigisse maadesse, kus elas juute. Adarikuu 13. ja 14. päeval võitlesid hoiatuse saanud juudalased oma vaenlastega ja saavutasid võidu. Adarikuu 14. päeval korraldasid kogu Ahhemeniidide riigi juudid võidu auks peo ja nimetasid selle päeva *purimiks* selle mälestuseks, et *Haaman* oli langetanud liisu: kehtestanud juudi rahva hävitamise päeva.

Sellel päeval on kombeks lõbutseda, meenutades oma rahva pääsemist salakavala *Haamani* sepitsustest. Kaetakse rikkalikke pidulaudu ja pruugitakse vägijooke. *Purimipäeval* saadetakse üksteisele mitut liiki maiustustest koosnevaid kingitusi. Eriti populaarsed on kolmnurksed magusad moonipirukad; mõnikord nimetatakse neid *ozne Haman* — *Haamani kõrvad*. Ka on *purimipühal* kombeks teha annetusi. Sünagoogis loetakse sellel päeval *Estri Raamatut*; iga kord, kui nimetatakse *Haamani* nime, tohivad lapsed käratseda, jalgu trampida, kärsteid raputada. Ammusest ajast on pärit tore komme korraldada *purimipühal* lõbusaid etendusi, mille kangelasteks on *Ester*, *Mordehai*, *Haaman* ja *Artaxerxes*. Lähim püha on 19. märtsil 1992.

Paasapühad

Eriline koht juudi rahva eneseteadvuse kujunemisel kuulub sündmustele, mis leidsid aset üle kolme tuhande aasta tagasi seoses Iisraeli poegade vabastamisega mitu sajandit kestnud orjusepõlvest. Juutide kannatused vaarao rõhumise all, Moosese ja tema venna *Aaroni* missioon, rahva pääsemine egiptlaste võimu alt ja massiline lahkumine Egiptusest — nendele sündmustele on pühendatud paasapühad. Diasporaa maades peetakse paasapühi kaheksa päeva. Pühad algavad 15. nisanil (18. aprillil 1992).

Paasapühadel on mitu nimetust, milles kajastuvad tähistatavate sündmuste mõte ja vaim; *zman heruteinu* — meie vabastamise aeg, *hag aviv* — kevadpühad; *hag matsot* — hapnemata leibade püha (see nimetus peab meenutama hapnemata leiba, mida söid orjusest põgenejad; kogu pühade ajal on tavaks süüa *matsat* ning mitte tarvitada hapendatud toite). Kõige levinum nimetus on aga *hag pesah*, mis sõna-sõnalt tähendab *möödumise pühad*. Üks esimesi *exoduse* imedest seisnes pärimuse kohaselt selles, et *Jehoova* surmas Egiptuses kõik esmasündinud, kuid läks mööda juutide majadest. See oli viimane kümnest kuulsast Egiptuse nuhtlusest, mis sai muuseas ka osaks ainult egiptlastele.

Traditsiooni kohaselt tuleb kogu pühade ajal süüa *matsat* — õhukesti hapnemata leivakesi, mida tehakse kas rukki-, odra-, nisu- või kaerajahust. *Matsa* valmistamisel jälgitakse hoolega, et jahu ei puutuks varem kokku veega ning et taigna segamisest ei mööduks üle kaheksateistkümmet minutit, sest vastasel korral hakkab jahu käärima. Kõiki toiduaineid, peale *matsa*, mis sisaldavad üht nimetatud teraviljast, loetakse hapnenuks ning nimetatakse *hametsiks*. Paasapühade ajal *hametsit* ei sööda, pühade eelõhtul tehakse suurpuhastust, mille ajal korjatakse kokku kogu *hamets* ja põletatakse. *Matsa* söömise tava on pärit konkreetsest ajaloolisest episoodist: orjusest vabaks lastud juudid ei jõudnud endale leiba küpsetada, nad võtsid teele kaasa kerkimata taigna ja söid teel olles hapnemata leivakakkusid.

Paasapüha esimesel õhtul korraldatakse pidusööming — *seder* (*seder* tähendab *korda*). Muude juudi pühadega võrreldes on paasapüha sümboliterikkam ning seepärast peavad mitmekesiste roogade kõrval olema laual erilised, sümboolsed road. Need on loomulikult *matsa*, punane viinamarjavein, mis meenutab valatud verd ja on ühtlasi rõõmusümbol; riivitud mädarõigas või mõni muu kibedamaitseline köögivili (*maroor*) — mälestus kibedast orjaajast; *karpas* (petersell, salat, keedetud kartul) — kevade, viljakuse ja elu igavese taassünni sümbolid; praetud liha koos konditükikesega (*zroa*) — meenutus purustatud templist ja paasaohvri sümbol; küpsetatud muna — vaikse leina ja tulevase taassünni, uue elu sümbol; *haroset* — kaneeliga maitsestatud

ESIMESED JUUDID AMEERIKAS	TAGASI INGLISMAAL	SABBATAI ZVI (PSEUDOMESSIAS)
1654	1654	1670
1654	SPINOZA HEIDETAKSE AMSTERDAMI KOGUDUSEST VÄLJA	VÄLJASAATMINE VIINIST
1654		1670

riivitud õunte ja kreeka pähklite segu veiniga — mälestuseks savist, millest orjad vormisid vaarao ehitustel telliseid. Veiniga täidetud neli pokaali, mis sümboliseerivad Jumala poolt antud lubadust: *mina viin teid ära egiptlaste teoorjuse alt, ma vabastan teid, ma päästan teid, mina võtan teid enesele rahvaks* (2 Mo 6: 6—7). Viiendast klaasist, mis valatakse pilgeni täis, ei jooda — see on määratud prohvet Eliase jaoks; uks jäetakse praokile — äkki tuleb prohvet vabastamisteatega? Seder on üldse erakordselt külalislahke söömakord, pidulikult kaetud laua äärde kutsutakse iga juhuslik möödamineja.

Pidusöömingut ei nimetata põhjuseta *sederiks*, seda peetakse korra kohaselt, mis on ära toodud *Hagadas*. *Hagada* on raamat, mis kirjeldab *exoduse* lugu ning vajalikke rituaale, palveid ja õnnistamisi. See raamat asetatakse iga külalise ette lauale. Aktiivselt osalevad *sederis* lapsed. Nende jaoks leidub *Hagadas* huvitavaid ja kergesti arusaadavaid tekste, näiteks laul kitsekese, kelle sõi ära kass, keda hammustas koer jne.

Paasapühade ajal on kombeks lugeda «Saalomoni ülem-laulu» — iidset ja igavest poeemi armastusest, kevade ja vabaduse kaaslastest.

Viljavihk pühakojale

Pesahipühale järgneb *lag ba-omer*, mida tähistatakse alati 18. iijaril ja seda võiks tõlkida kui *omeri arvestamise 33. päeva*. Asi on selles, et Templi ajastul ohverdati *pesahi* esimesel päeval vastse odrasaagi esimene viljavihk — *omer* — pühakojale.

Viiskümmend päeva pärast seda on *šavuot* (ilmutuse puhul Siinai mäel). Vahepealsed seitse nädalat ongi *omeri arvestamine*, mis sümboliseerib *pesahi* ja *šavuoti*, orjusest füüsilise vabanemise ja vaimse priiuse saavutamise omavahelisi seoseid.

Ükskord puhkes 2. sajandil taud just sellel ajal ning hukkusid legendaarse rabi *Akiva* (40—135) tuhanded jüngrid. Taud olevat lakanud *omeri arvestamise 33. päeval*. Pärast seda sündmust hakati *lag ba-omerile* eelnenud (ja mõnes kogukonnas ka sellele järgnenud) päevi — kuni *šavuotini* — leinaajaks pidama.

Sama 18. iijari peetakse ka rabi *Šimon Bar-Johai* surmapäevaks. Sellele jumalamehele omistatakse *Zohar*, kabalaõpetuse nurgakivi. Legendi järgi said *Rašbi* (rabi Šimon Bar-Johai nime lühend) jüngrid osa esoteeriliste salaõpetuste ilmutusest, ning selle teadmise valgus pidi nad peaaegu pimestama. Mälestuseks sellest sündmusest on komme süüdata 18. iijaril lõkkeit.

Pärimuse järgi olevat iisraeli rahvas just sel päeval saanud taevamannat, ekseldes pärast Egiptuse vangipõlvest pääsemist Siinai kõrbes. *Lag ba-omer* ühendab endas seega mälestust nii kurbadest kui ka rõõmsatest sündmustest, sümboliseerides vältimatu surma ja võidutseva elu harmooniat. Just seetõttu nimetatakse seda päeva ka *hilula* Rašbi, s.o. rabi Šimon Bar-Johai pulmadeks.

Sel päeval sõidetakse maale ja tehakse metsas lõket, lastakse mänguvibudest. Viimast seletatakse kahte moodi. Esiteks, vibulaskmine peab meenutama *Bar-Kohba* ülestõusu roomlaste vastu (132—135), mida vaimselt innustas rabi *Akiva*.

Teiseks, vibu on vikerkaare sümbol, mida rabi Šimon Bar-Johai ei olevat elus kordagi näinud. Kuid tema *Zoharis* on kirjas ennustus, et messiase tulekut saab kuulutama kirgas vikerkaar taeva all. Aastasadu on vibulaskmine *lag ba-omeri* päeval väljendanud unistust vabadusest.

Toora andmise aeg

Šavuot on iidsemaid ja tähtsamaid pühi. Juudi traditsioon nimetab seda *zman matan torateinu* (meie Toora andmise ajaks). *Šavuoti* tähistatakse *omeri arvestamise 50. päeval*, 6. sivanil (seekord 7. ja 8. juunil 1992, diasporaas kaks päeva). *Šavuot* tähendab *nädalaid*, kuna *pesahi* ja selle vahel on seitse nädalat. Sel päeval olevat toimunud maailma ajaloo suurimaid sündmusi — iisraeli rahvale anti Siinai mäel Toora ja Kümme Käsku. Vastavad sündmused on kirjas Šmoti raamatus (2 Mo 19—35). Moosesel tuli oma rahva vääritud käitumise pärast kaks korda märke tõusta. Esimene kord lõi ta käsulauad puruks, sest pikast ootamisest tüdinenud inimesed hakkasid kummardama kuldvasikat. Rahvale siiski andestati ja Mooses sai teistkordse käsulauad. Toora mõtestamine ja omaks võtmine võttis palju aega. Süvenemine Toorasse on lõputu protsess, mida ei piira ei aeg ega ruum.

Šavuotil on veel mitu nimetust. *Atseret* (lõpetaja) viitab sellele, et Toora andmise päev on vahetult seotud orjusest vabanemisega. *Šavuot* langeb kokku ka viljalõikusega, seetõttu tal on veel kaks nimetust: *hag ha-katsir* (lõikuse püha), *jom ha-bikkurim* (esimeste viljade päev). Templisse toodi tänuohvriks vilju uuest saagist.

Tavakohaselt süüakse *šavuoti* ajal piimatoite, nagu Siinai ekslemise päevilgi. See vana komme pidi sümboliseerima ka maad, kus voolab piim ja mesi.

Saatuslik päev

Selle ülevaate lõppu paigutub *tiša be-av*, paastu, leina ja mälestamise päev 9. Av (21. juulil 1991, 9. augustil 1992). Sel päeval hävitati Esimene Tempel (586. aastal e.m.a.) ja Teine Tempel (70. aastal), sai lüüa Bar-Kohba ülestõus (135. aastal). Üllataval kombel on ka hiljem juute tabanud just sel saatuslikul päeval suured õnnetused. 1290. aastal otsustas Inglise kuningas *Edward I* just siis oma juudi alamad riigist välja saata. Samasuguse otsuse tegid Hispaania kuningas *Fernando* ja kuninganna *Isabel* inkviisitsiooni surve all 1492 (väljajäetud 300 000 juuti võeti vastu Türgi riigis, peatselt pühitsetakse selle humaanse sammu 500. aastapäeva).

Jeruusalemmas Nutumüüri ääres ning kõigis maailma sünagoogides loetakse sel päeval «Jeremija nutulaulu»:

Kuidas küll istub üksinda
see rahvarikas linn!
On saanud lesknaise sarnaseks,
kes rahvaste seas oli suur!
Vürstitar maakondade hulgas
peab tegema orjatööd!
Ta nutab öösel kibedasti
ja ta põskedel on pisarad ...

Nõnda on aastaring täis saanud. Ees on *roš hašana* 5753 (28. septembril 1992). Uusaasta õnnesoovide seas on ka selline: *Išana tova tikatevu v-tihatemu* (olgu teie nimi kantud Eluraamatusse)! Jälle kõlab *šofari* hüüd.

Koostanud ARTUR LAAST

ARTUR LAAST (1944) töötab «Vikerkaare»-«Pa-
dyza» toimetuses, ta on õppinud Lähis- ja Kesk-Ida
maade ajalugu.

HASSIDISM

ISRAEL BEN ELIESER-BAAL ŠEM TOW

1700

1750

1773

1900

PÕHJASÕDA — EESTI
VENE IMPEERIUMI KOOSSEISU

VOLTAIRE

SEITSMEEAASTANE
SÕDA 1756—1763

BOSTONI
TEEJOOMINE

SUUR PRANTSUSE
REVOLUTSIOON

PEETER I

EESTIKEELNE
PIIREL

AMEERIKA ISESEISVUSSÕDA SUNNITÖÖLISED AUSTRALIAS

Miks nad kaasa läksid?

Kas Teie käest küsitakse seda tihti, Juudi Kultuuri Seltsi Nõukogu esinaine, pr. Eugenia Gurin-Loov?

Jah, küsitakse küll. Et seda asja selgemaks rääkida, tuleb alustada kaugemalt.

Juutide elu Tsaari-Venemaal oli raske. Nad tohtisid elada vaid teatud aladel (Ukrainas, Valgevenes, mõnedes Poola osades). Maad neile ei müüdnud ning juudid olid surutud väikestesse linnadesse (*štetl*), kus nende tegutsemisfäär oli samuti piiratud. Seetõttu oli (vastupidi vist üldlevinud arvamusele) palju nii vaeseid juute, et jääb arusaamatuks, millest nad tegelikult elasid. Gümnaasiumidesse ja ülikoolidesse võeti juute vastu normi järgi, mitte rohkem. Juutide moraalseid kannatusi suurendas venelaste ja ukrainlaste antisemitism (Kišinjovi ja Odessa pogrommid jne.). Kõik see sundis juute Venemaalt lahkuma — Ameerikasse, aga ka Palestiinasse. On arusaadav, et juudid ei pooldanud tsaarirežiimi.

Sajandi alguses hakkasid juudid aktiivselt osa võtma poliitilisest elust. Nad läksid kaasa sionismiga. Ei ole sugugi juhuslik, et Iisraeli riigi rajajate, esimeste *kibuts*'ide loojate seas oli palju vene juute. Juudid astusid *Bundi*, esseeride ja sotsiaaldemokraatide (peamiselt küll menševike) parteidesse. Huvitav on siinkohal märkida, et kuigi bolševike hulgas oli suhteliselt vähe juute, oli neid samal ajal suhteliselt palju nende liidrite seas (*Trotski, Sverdlov, Kamenev, Zinovjev* jpt.).

Pärast revolutsiooni said juudid vabaduse, nad said getost (*štetlist*) välja. Antisemitismist muserdatud juutidele näisid loosungid kõikide rahvaste võrdsusest, vendlusest, internatsionalismist versta postidena teel õiglasesse ja humaansesse riiki. Ja nad läksid kaasa. Bolševistliku režiimi algusaastail, kui võim ja vaim oli proletariaadi käes, olid vaestest perekondadest pärit juudid teistest ka haritumad — et juudi poisid õppisid kõik juba väga noorelt *hederis*, ei olnud juudi meeste seas kirjaoskamatu. Õpetatust ja haridust hindama õpetatud juutide ees avanesid nüüd kõikide õppeasutuste ukсед. Ja nad läksidki koolidesse, igasuguste kursustele, kõrgkoolidesse. Väga palju õppisid humanitaaraladel ja neist said ideoloogid (filosoofid, ajaloolased jne.) ning poliitöötajad (parteiaparaadis, sõjaväes). Nad töötasid ka prokuratuuris ja NKVDs.

Samal ajal langes juute ka repressioonide ohvriks. Polnud midagi üleloomulikku selles, kui omal ajal juudi soost NKVDlane represseeris näiteks juudi teadlast (taolist situatsiooni on ette tulnud kõikidel teistelgi rahvastel).

Ka suure sõja alguses teenis võrdlemisi palju juute komissaridena sõjaväes. On see nii imelik? Kas ei pidanud iga juudi mees haarama relva ja minema võitlema saksa fašistide vastu? See tõi juudi noormehi ka Eesti hävituspataljonidesse. Ma tundsin paljusid neist — nad tahtsid kätte maksta sakslastele, mitte võidelda eestlastega!

NKVDs teeninud inimestega on aga lugu teisiti. Nemad võitlesid bolševike režiimi eest ja tegid seda inimsusevastaste vahenditega. Nende tegevus oli lubamatu, olid nad mis rahvusest tahes!

Frédéric Brenneri foto.

Eugenia Gurin-Loov.

Kui räägin juutide hukkamisest sakslaste poolt peeritud Eestis, kuulen sageli vastuväidet: paljud teenisid NKVDs! Kuid kas see on argument? K et juute oli ka NKVDs, võib tõesti olla põhjuseks aastase juudi poisi mahalaskmiseks Tallinna vanglas või laste mürgitamiseks Pärnu sünagoogis, raukade, naiste ja meeste mõrvamiseks ainsa põhjendusega — eksekuteeritud kui juut. Kas see on kättemaks õiges kohas? Ei, see on genotsiid, mille tulemusena hävitati 2000 Eesti juuti (ja tuhandeid väljaspoolt Eestisse tooduid).

Meile kõigile on praegu rasked ajad. Meil kõigil on omad ohvrid. Ma arvan, et vastastikuste etteheidete asemel tuleb meil kindlaks teha nii natside kui NKVD süütud ohvrid, ja kahetseda, et sellised asjad Eestimaal juhtunud on. Ja tuleb teha kõik, et sellised tragöödiad ei korduks.

Natside juudi ohvrid puhkavad Eestimaa mullas. Võib-olla koguni kõrvuti eestlastega — NKVD ohvritega. Meil tuleb austada kõikide nende süütute mälestust, püstitada neile mälestusmärgid, pidada korras nende kalmud. Ainult see tee viib templi juurde. ■

Judaismi peamine idee seisneb selles, et inimene peab õiglaselt suhtuma teistesse inimestesse. Talmudis on juttu sellest, kuidas rabi Hilleli juurde tuli kord üks mittejuut ja küsis: «Kas sa suudad mulle ära seletada judaismi olemuse selle aja jooksul, kui ma jaksan seista ühel jalal?»

Enne seda oli ta sama küsimuse esitanud Hilleli kolleegile rabi Sammaile, kes küsija minema oli ajanud, sest pidas küsimust häbematuks. Hillel aga vastas rahulikult naeratades: «Ära tee teisele seda, mida sa ei soovi endale tehtavat. Selles on judaismi olemus. Kõik muu on ainult kommentaarid.»

Ja pärast seda kõnelust olevat mittejuut pöördunud juudi usku.

Herman Wouk
This is my G-d. The Jewish way of life.
Jerusalem 1989

Kohus sunnib

Aegade jooksul on religioon avaldunud pea kõikides juutide eluvaldkondades oma käskude-keeldude kaudu ja oma valdavas enamuses on rahvas neist ka kinni pidanud. Samamoodi kui kõik muu, on judaismis ka täpselt määratletud naise osa, millel on olnud tohutu tähtsus juutide kui rahvuse püsijäämises.

Juudi abieluleping.

Suuremad õigused

Ega päriselt ainult naisest ei saagi kõnelda, naine seostub juudi religioonis alati mõistetega *abielu* ja *perekond*.

Abielu kohta arvab judaism, et see on mehele loomulik nähtus. Iga mees peab abielus olema. Tal peavad olema lapsed. Mees peab hoolitsema oma perekonnaliikmete eest nii nagu ta hoolitseb iseenda eest.

Naisele aga antakse üksjagu suuremad õigused. Tema abielu peetakse küll soovitatavaks, kuid naisele jääb õigus abiellu ka mitte astuda. Mehel seda õigust ei ole. Kui mees teatavas vanuses — aga erinevates maades ja erinevatel aegadel oli see vanus erinev — ei abiellunud, võis rabide kohus teda selleks sundida.

Naisega oli aga teisiti. Teda rabide kohus abiellu heitma ei sundinud. Judaism ei nõudnud naiselt, muidugi abielunaiselt, et tal oleksid lapsed, sest lapse sünd võis

naisele eluohtlikuks saada. Elu on judaismis püha ja kogu käskude-keeldude süsteem kaotab kehtivuse ainult ühel juhul — kui käsutäitja elu satub hädaohtu. Nii et naistel olid vahest suuremadki õigused kui meestel. Talmud räägib naise tähtsusest mehe jaoks palju rohkem kui vastupidisest. Talmudis on muu hulgas mehele öeldud järgmist: *Üksik elu tähendab viltulaskmist, lastetu abielu suurt õnnetust, aga hea naine, see on kõige parem rõõm, millele mees võib loota.*

Võrdne mehega

Judaismile on mõnikord ette heidetud, et ta ei pidavat naist mehega võrdseks. Selle tõestuseks tuuakse seik, et sünagoogis istuvad mehed ja naised eraldi. See on tõepoolest tõsi, kuid naise diskrimineerimisega siin küll tegemist ei ole. Kui sünagoogis üldse mingist eba-võrdsusest võiks juttu teha, siis pigem mehe arvel. Nimelt kirjutab judaism mehele ette rohkem palveid ja kombetäitmisi kui naisele. Naise põhiülesandeks on hoida kodukollet, küll koos mehega, aga mees ei suuda kunagi teha kodu nii hubaseks ja südamele kalliks kui suurim rõõm maailmas — hea naine. Nii arvab Talmud. Seepärast — ja see on tõesti peamine põhjus — ei ole naise õlgadele veeretatud seda suurt palvete- ja liturgia-koormat, mis on mehe osaks. Loomulikult ei keela judaism naisel sellest kõigest osa saada, kui tal on aega ja tahtmist, võib ta mehega täiesti võrdselt jumalat paluda. Eraldi ruumides aga seepärast, et palve vajab keskendumist, mida naine oma liikumisega segada võib — kui tal on näiteks 12 last, on püha ning sünagoog võib võtta mitu head tundi aega, ei saa ju lapsi nii kauaks ükski jätta.

Nii detailselt reguleerib Talmud juutide elu ning nii mõnigi jalgrattaleiutamine jääb seepärast tegemata. ■

Heksagramm ehk Mogen David ehk Taaveti täht (õieti Taaveti kilp) on üldine semiitide sümbol. Ta koosneb tegelikult kahest omavahel ühendatud kolmnurgast, millest üks tähistab meessoost, teine naissoost alget. Seega sümboliseerib Taaveti täht vastandite harmoonilist ühtsust ning on sisuliselt Kaug-Ida sümboli yin-yangi Lähis-Ida analoog.

Taaveti tähte kasutati sümbolina sünagoogides ja haa-plaatidel Juuda riigis alates kuningas Taavetist (Davidist), s.o. alates 10. sajandi algusest e.m.a. Samal ajal kasutati juudi liturgias veel ka viisnurka, mis kuningas Taaveti ajal oli Jumala sümboliks. Kui aga viisnurk kadus käibelt 4.–3. sajandil e.m.a., siis Taaveti täht püsis. Euroopa juutide ametlikuks sümboliks muutus Taaveti täht siiski alles 18. sajandil ning tänapäeval kasutatakse seda kõikvõimalikul viisil.

Sionistliku Taaveti tähe tähenduse formuleeris Franz Rosenzweig (1886–1929), kelle seletuse kohaselt sümboliseerib üks kolmnurk Jumalat, rahu ning inimest, teine aga — loomist, puhastumist ning taassündi. II maailmasõja kogemusi arvestades on Taaveti täht ka märterluse sümboliks. Taaveti täht on Iisraeli lipul.

Ainult omatehtut

Nagu mitmetes muudes eluvaldkondades, nii on judaism ka toitumisel kehtestanud ranged reeglid. Toora lubab tarvitada vaid teatud toiduaineid ja judaism leiab, et keelatud toidu tarvitamine viib hingelise tuimuseni.

Alustagem lihast

Toora on täpselt ette kirjutanud kõik loomad ja linnud, millele liha võib süüa. Moosese kolmandas raamatus on öeldud: *Ja Jehoova rääkis Moosese ja Aaroniga, üteldes neile: Rääkige Iisraeli lastega ja ütelge: Need on loomad, keda te võite süüa kõigist loomadest maa peal: igat looma, kellel on sõrad, täielikult lõhestatud sõrad ja kes mäletsevad mälu, võite süüa. Ometi ärge sööge neist... kaamelit, sest ta mäletseb küll mälu, aga tal ei ole sõrgu; ta olgu teile roojane; ega kaljumäkra, sest ta mäletseb küll mälu, aga tal ei ole sõrgu, ta olgu teile roojane; ega jänest, sest ta mäletseb küll mälu, aga tal ei ole sõrgu, ta olgu teile roojane; ega siga, sest tal on küll sõrad, täielikult lõhestatud sõrad, aga ta ei mäletse mälu, ta olgu teile roojane. Nende liha ärge sööge ja nende korjuseid ärge puudutage, need olgu teile roojased.*

Loomade rituaalse tapmisega on seotud omaette tavad, ja inimest, kes sellega tegeleb, nimetatakse *šehed'iks*. Rituaalselt tapetud looma liha kohta, kui ta on söögikõlbulik, öeldakse *košer*. Kui loomad või linnud on surnud mitterituaalse tapmise läbi, siis nende liha süüa ei tohi. Ja kui tapetud looma juures leitakse mingi haiguse tunnuseid, on nende söömine samuti keelatud.

Toora keelab vere tarvitamise toiduks. Et verd lihast eemaldada, selleks liha harilikult soolatakse. Sool tõmbab vere liha seest välja. Soolamata liha võib aga tuel praadida.

Lindude söömise kohta ütleb Moosese raamat niimoodi: *Ja lindudest olgu teile jälgid need, neid ärge sööge... kotkas, lambakotkas, must raisakotkas, hark-sabakull, raudkull oma liikidega, kõik kaarnad oma liikidega, jaanalind, kägu, kajakas, haugas oma liikidega, kakuke, kormoran, kassikakk, öökull, puguhani, raisakull, toonekur, haigur oma liikidega, vainukägu ja nähkhüir.*

Tuleb vahet pidada

Päris keeruline on ka see reeglistik, millal ja millises vahekorras judaismi järgi piima- ja lihatoite süüa võib. Lihtsamalt võttes taandub kõik järgnevale — piima- ja lihatoite ei tohi tarvitada koos. Lisaks piima- ja lihatoitudele on olemas veel nn. neutraalsed toiduained, mille kohta kasutatakse nimetust *parve*. Süüa kuuluvad näiteks kanamunad, kalad, leib, juurvili. Ja omaette vahekord on nii piima- ja lihatoitude kui ka *parve*-toitude tarvitamisel. Liha ja piimatoidude söömisel peab olema vähemalt kuuetunnine vahe. Kui aga piimatoiduga on alustatud, võib üle minna lihatoitudele kohe pärast suuloputamist. Erandi moodustavad siin tahked juustusordid, nende ja lihatoitude söömise vahele peab jällegi vähemalt kuus tundi mahtuma.

Kõik eraldi

On olemas eraldi lauanõud lihatoitude jaoks ja piimatoidude jaoks — taldrikud, kastrulid, noad-kahvlid. Kui näiteks neutraalse *parve*-toidu noaga liha lõigatakse, siis seda nuga ei tohi enam kasutada piimatoidude tarvis, ta ei ole enam neutraalne, vaid lihatoitudunuga. Liha- ja piimatoidu vahetudes vahetatakse laual ka laudlina. Niisiis on olemas ka eraldi laudlinad liha- ja piimatoidude tarvis. Samuti ka eraldi leib. Ja ideaaljuhul on köögis olemas ka eraldi kraanikausid piima- ja lihatoitudunõude pesemiseks. Kui eraldi kraanikausse ei ole, tuleb taldrikuid püüda pesta niimoodi, et nad ei puudutaks kraanikausi ääri.

Häda õunaussidega

Judaism keelab usside ja putukate tarvitamise toiduks. Selle kohta on Moosese raamatus öeldud: *Kõik tiivulised putukad, kes käivad neljal jalal, olgu teile jälgid. Kõigist tiivulistest putukatest võite süüa ainult neid, kes käivad neljal jalal, kellel jalgedest ülalpool on sääred maa peal hüppamiseks, neist võite süüa järgmisi — ränd-rohutirts oma liikidega, solaam oma liikidega, hargol oma liikidega ja hagab oma liikidega. Aga kõik muud tiivulised putukad, kellel on neli jalga, olgu teile jälgid. Siin muidugi ei teki probleeme mitte niivõrd sellest, milliseid putukaid võib süüa, milliseid mitte, sest rohutitse üldiselt juba ammust ajast ei sööda, aga suvel ja sügisel tekivad probleemid puuviljadega. Puuviljades võivad olla esiteks ussid, ja kui nendel on plekid, siis tähendavad need ju mingite mikroorganismide olemasolu, mis mädaniku tekitanud on, ja need plekid tuleb kindlasti välja lõigata. Eriti ettevaatlik peab olema kaunviljadega. Aga tuleb kindlasti kontrollida ka kuivatatud puuvilju ja konserve. Ohtlikud on tangained, kuhu tihtipeale võivad ussid sisse minna ja neid soovitatakse söeluda siidriidiga.*

Juutidel on keelatud tarvitada mittejuudi valmistatud toiduaineid. Ei tohi juua mittejuudi lüpsitud piima või tema valmistatud veini ja kohupiima. Kõik toidud peavad olema juutide eneste tehtud.

KUULA, IISRAEL... See traditsiooniline juudi palve avafraas kõlas Eesti-Raadios esimest korda 20. augustil 1988. Siis algas kõige ulatuslikum, sisutihedam ja kestvuselt kõige pikem — tervelt poolteist aastat — minilõikudest koosnev sari Keskööprogrammi senises ajaloos. Sarja eesmärgiks oli tutvustada kuulajatele juudi rahva kultuuri, usundit ja traditsioone — ja selle peamise autori Samuel Lazikini andmetel pole seni teada ühtki juhust, et ühe riigi ametlik raadio selle riigi põhirahva keeles võtab ette sellise teema. Raadiotöö on tänamatu. Sõnad ja mõtted, mida teinekord pikkae tunde kestel otsitud, mille paigapanemiseks ehk unetuid öid kulutatud — need sõnad ja mõtted lõidavad vaid hetke, siis on nad taas kadunud kusagile musta tühhjusse. Ometi oleksid nad sageli alalhoidmist väärt. Olgu seepärast siinkohal avaldatud katkeid Samuel Lazikini huvitavatest raadiotekstidest, mis sel moel trükisõnas oma teist elu alustavad. Praegu Jeruusalemmas elav autor andis selleks sooja nõusoleku.

HELGI ERILAID

TULEMISEST, MINEMISEST, PÄRALEJÕUDMISEST

HARRY SHEIN

Nutumüür ja Omari mošee.

Esimene, või õigemini teine suur Tõotatud maale tulija oli Mooses. Ja tegelikult ju Jumal tal kohale jõuda ei lasknudki. Mooses nägi Nebo mäelt oma Tõotatud maad ja sinna ta surigi. Muidugi, ta oleks pidanud teadma, et tulemine ise ka mingi protsess on ja alati kohalejõudmisega lõppema ei pea. Kui tema äiapapa Jitro näitas talle Siinai mäge ja ütles, et *sina noor pois, mine roni sinna üles, seal elab Jumal. Mina olen vana. Ma jään siia, mul on siin lambad, mul on siin minu äraelamine. Mine sina tegele selle asjaga.* Siis ta oleks ju pidanud aru saama, et mitte kõik teed ei vii pärale. Keegi jääb tee peale maha ja mahajääjaid on üsnagi palju.

* * *

Jeesus Kristus Naatsaretist pidi olema messias, kelle tulekut juudid ette ennustasid ja ka ootasid. Aga tänagi oodatakse, et nüüd homme messias tuleb ja homsest lähevad asjad kõik kenasti korda, saabub taeva-riik ja rahu on majas. Kõik meie mured on murtud.

Formaalselt oli tollal kõik korras, sest Jeesus ei näinud ennast mitte kellegi teisena kui juudi prohvetina, ja kogu tema aktiivsus oli pööratud, vähemasti esialgu, juutidele. Mängu formaalsetest reeglitest lähtudes pidi kõik toimuma nii nagu oli ette kirjutatud ja ometigi ei toimunud. Mis juhtus? Messiaanlikke liikumisi oli tol ajal väga palju (ja neid on ka tänapäeval). Jeesuse kõrval oli teisigi, tema oli kohalike juutide jaoks üks paljudest, kes ennast messiaseks kuulutas. Ja tagasi tulles juutide juurde — nad olid lihtsalt võimetud messiasist vastu võtma. Nad olid võimetud seda ootamist enda jaoks lõpetama ja ütleva, et nüüd on siis rahu majas. Mingil määral on see üks järjekordne mudel. See on jällegi üks kinnitus sellele, et tulemine on asi iseeneses ja pärale jõudmine ei pruugi olla selle asja loomulik lõpp.

* * *

Jeruusalemm — see on koht, mis ei ole piir. Ta ei ole taoline piir nagu oli eesti rahvale Balti meri, tuldirännati, midagi oli tee peal ees ja otsustati seisma jääda. See koht, mida suur hulk rahvaid ja inimesi peab maailma nabaks või maailma keskpunktiks, on tühjuse keskel. Ümberringi on kõrb. Kilomeeter siia või kilomeeter sinna... ei ole mingit vahet, miks just siin...

* * *

Kuldväravad, mis viivad Templimäele, on praegu kinni müüritud. Siitkaudu peab tulema messias. Messias on Taaveti soost, *kohen* ehk preester ja ta ei saa seetõttu viibida surnuaial. Muhamedlased on aga värava ette rajanud kalmistu. Nõnda ei saa messias praktiliselt tulla sealt, kust ta peab tulema. Ma ei muretsegi väga messiase pärast. Kui ta on Jumala poeg, siis ta leiab viisi, kuidas tulla. See näitab hoopis, et on kujunenud ruumiliselt võimatu situatsioon. Aga võib-olla taolisel kujul, kinnimüüritud väravaga, on meil kõige mugavam oodata messiasit, sest mine tea, mis juhtub siis, kui ta tööpoolest tuleb.

* * *

Tükk seina, Nutumüür, Templimäe läänemüür, on kõik, mis on alles jäänud Teisest Tempelist. See on juudi maailma kõige püham koht, siia poole on orienteeritud kõik juudi sünagogid. Tema kohal on kuldse kupliga Omari mošee ehk Kaljutempel. See seisab selle koha peal, kus seisid juutide Teine Tempel, mille roomlased Titus Vespasianuse juhtimisel hävitasid. See omakorda seisid koha peal, kus seisid juutide Esimene Tempel, mille kuningas Saalomon ehitas, mis omakorda seisid kaljutüki peal, kus Aabraham ohverdas õnnetul kombel Jumalale oma poega Iisakit, kui Jumal teda selle läbi katsus. Natuke eemal on musta kupliga Al Akša mošee, kust läks Muhamed taevasse oma hobuse seljas, kelle nimi oli Barak ehk Välk. See oli niisugune tagurpidi välk, mis lõi maast taevasse. See on juba Templimäe nurk. Al Akša ise seisab selle

koha peal, kus olid vanasti kuningas Saalomoni hobusetallid.

Edasi on Oliivimäe surnuaed, maailma kõige taganõutavam surnuaed, kus krundid on kõige kallimad, sest sealtsamast Templimäe nurgast üle Oliivimäele saab heidetud rahvaste katsumise sild, kui nad viimsepäeva kohut peavad käima. Kes sellest üle ei lähe, saavad hävitatud, ja juudid usuvad, et kõik teised kukuvad Kidroni orgu, sest sild on kitsas. Aga oma äravalitud rahva jaoks teeb Jumal silla laiaks ja laseb neil igavesse õndsusesse marsida.

* * *

Teisele poole jääb Jeesuse hauariik, Kolgata mägi, koht, kus Jeesus taevasse tõusis, ja nende kahe vahele maailma keskpunkt. Kõik see on paraja Eesti talu suurune. Siin asuvad korraga koos (kui me jätame kõrvale Petlemma, kus Jeesus sündis ja mis on siit kõige rohkem kümme kilomeetrit eemal) kolme monoteistliku usu kõige pühamad kohad. Al Aksa on kolmas, Meka ja Mediina järel muhameedlastele, Nutumüür on juutide jaoks praktiliselt ainukene materiaalne püha objekt, kõik muu on Piibel, raamat. Templit ei ole. Kristlaste jaoks ei saa seda kohta sugugi alatahtsustada. Ja kõik see nii suurel maatükil, et üks tavaline talumees lihtsalt läks hommikul välja ja kündis suure osa sellest õhtuks üles.

Juudid ei tohi tõusta Templimäele, sest nad võivad eksikombel tallata pühaduse peal, teadmata, kus see just väga täpselt asub. Nad kogunevad müüri alla ja paar-kümmend meetrit kõrgemal, teisel pool müüri on põlvili tuhatkond muhameedlast, kes siis Al Aksa templi poole paluvad. Kogu selle maailma, monoteistliku maailma, ruumiliste sümbolite kontsentratsioon või üksteisest läbipõimimine või korruga kohal viibimine on siin sedavõrd terav ja vastuolusid täis, et öelda, et me oleme ühes või teises või kolmandas nendest kohtadest, peaaegu ei saagi. Ma vaatan Nutumüüri, ma näen Omari mošeed, ma vaatan Omari mošeed ja pühin ta enda jaoks olematuks ja näen kahte juutide

Teise Templi rekonstruktsioon.

Väikese linnakese tänaval kõnnivad kaks meest ja vaidlevad tuliselt. Lõpuks otsustavad nad minna rabi juurde, et see ütleks, kellel on õigus. Rabi on kodus ja joob naisega teed. Üks mees seletab pikalt ja laialt oma seisukoha ära. Rabi mõtleb viivu ja ütleb siis mehele: «Sul on õigus!» Käsib aga teisel mehel ütelda oma arvamuse. Mees põhjendab kõike vastupidi eelmisele. Rabi mõtleb taas viivu ja ütles siis: «Sul on õigus!» Hämmeldunud mehed teevad minekut — rabiga ei vaielda. Kui mehed läinud on, ei pea rabi naine vastu ja ütleb: «Rabi, see ei või ju olla, et mõlemal on õigus!» Rabi mõtleb viivu ja ütleb siis: «Sul on ka õigus, mu naine!»

Samuel Manning. Kuldväravad.

templit, ja pühin need olematuks ja näen Iisakit ohverdavat Aabrahami, kellesse usuvad ka muhameedlased, kes on ka nende esiisa, sest Aabrahami teine poeg Ismael oli muhameedlaste esiisa, Iisak oli juutide oma. Suruda maailm ruumiliselt niivõrd kokku, on Jumala poolt võib-olla üsna suur häbematus. Sest meie, püüdes seda enda jaoks lahata või mõtestada või läbi tunda, oleme päris parajas segaduses. Ka Jeesuse hauatempli all ja peal on kohti, mis ainult sellega seotud ei ole. Võib-olla ongi see mingisugune maailma kõiksuse või ühtsuse või selgeteks tükkideks jaotamatuse mudel.

* * *

Jeruusalemma vanalinna kultuurkiht on enamasti igal pool, ja eriti keskel, umbes 40 meetrit paks. See on saanud tekkida üsna pika aja jooksul või üsna intensiivse tegevuse tulemusel. Asjad on üksteise peal, üksteise sees ja üksteisest läbi kasvanud. Erinevad inimesed, erinevate eesmärkidega, on aja jooksul sinna püüelnud. Koht muutus sisuliselt pühaks või otsitavaks sellest hetkest peale kui Aabraham ohverdas Iisakit Moria mäel.

Nii et ruumi on vähe ja tahtjaid on palju. Miks neid palju on, Jumal seda teab. Selle koha ajalugu on lihtsalt selleni viinud. Aga tahtjaid on väga palju.

Jeruusalemm kui ruum ei eksisteeri looduses, vaid eksisteerib inimeste peas. On vertikaalne. Asjad kihistuvad siin üksteise peale ja see vertikaalne sammu on praktiliselt nii kõrge kui ta üldse olla saab — põrgust taevasse. Põrgu asub praktiliselt linna all. Sealsamas asub ka maailma keskpunkt — Kolgata mäe ja selle hoovi või aiakese vahel, kuhu Jeesus maetud sai ja kust ta taeva läks. Täpselt keskel ja ühest teisest ja teisest kolmandasse ei ole rohkem kui 30 meetrit. Neid asju peab nägema ja endast läbi laskma, et aru saada, kui kontsentreeritud on sealne ruum. Kui tihe on see mõistete või emotsioonide võrk, mis ruumi täidab, ja mitte ükski ei täida, vaid ka eraldab. Üle tänava minek on minek teise maailma.

Mida lähemal on asjad üksteisele, seda teravamad on piirid nende vahel ja seda tundlikumad on ini-

mesed neid piire lugema. Jeruusalemmas loetakse ruumi alateadlikult, vaistlikult, palju intensiivsemalt kui kuskil mujal maailmas. Nii et kui teised kohad — kohad kui mõisted, mitte kui ehitiste või mis tahes struktuuriga tähistatud kohad — on üldiselt horisontaalsed, ruum voolab nendest läbi, siis Jeruusalemmas tõuseb ruum kuidagi tagumistele jalgadele püsti ja jääb seisma nagu sammast ning selle samba ümber justnagu keerleks kogu maailm. Jeruusalemmas ei ole arhitektuurimonumente. Ükski nendest kirikutest, mošeedest või sünagoogidest, mis on ehitatud tähistamaks ühtesid või teisi kohti, millel on religioosne või emotsionaalne väärtus ei saa ligilähedalegi koha enese tähendusele. Need on kokkuvõttes küllalt haledad ehitused. Peetruse kirik Roomas on ehitusena palju suurejoonelisem kui kogu tema seos *Peetrusega*, mida vaata et ei olegi. See väike kungas Kapernaumas, kus Jeesus seis ja mäejuust pidas, libiseb autoaknast aga lihtsalt mööda. Vaateobjektina ei kujuta ta endast absoluutselt mitte midagi. Aga see auk meie peas, kuhu sisse me paneme mäejuust pidava või vee peal kõndiva Jeesuse, on suurem, tähtsam ja olulisem. Me oleme täitnud tühja ruumi, ja meie — see on inimesed põlvest põlve. Me oleme täitnud selle ruumi mingite tähenduste, sümbolite ja pingeväljadega ja need pingeväljad on märgatavalt tugevamad kui mis tahes viis neid pingevälju mingite objektide või ehitustega tähistada. Muidugi, kui neid ei tähistataks üldse, siis nende lugemine oleks märgatavalt raskem. Aga lugemise juures on tekst tähtsusetu, alltekst on see, mida me loeme. Ja alltekst asub meis.

* * *

Sealses rahvaste paabelis, erinevatel kohtadel tulnud inimeste hulgas, on tekstide hulk pöörane. Kuni õpid neid tekste lugema, võtab natukene aega. Edasi läheb kõik väga kenasti. Probleemiks jäävad need mured, mida inimene endale ise teeb. Ja need saab kokku võtta praktiliselt ühe lausega — kuhu sind maetakse, kus kogu see rabelemine ja ringijooksmine ja suurte silmadega maailma vaatamine ära lõpeb? Kuidas saadakse vanaks ja kuidas saadakse maha maetud ja kuhu sa tahad saada maha maetud?

Inimesed lähevad ja hakkavad elama. Ja ma olen viibinud juubelitel, kus tähistatakse pidulikult, millal sündis asulas esimene laps. See on täielik absurd, sest tähistada tuleb seda, millal maeti asulas esimene inimene. See muudab tema rändlaagrist paikseks asulaks. Sest nüüd on ometigi koht, kust enam edasi minna ei saa. See oli ka Eestis niimoodi. Kui ma Eestis tahtsin endale mingit küla selgeks teha, ma alustasin surnuaiast, ma vaatasin, kes seal enne olid. Ja Käsmu näeb tänapäeval välja palju haledam, kui näeb välja Käsmu surnuaed. Käsmu on Käsmu tänu sellele, et tal on see minevik ja see minevik on kirjutatud surnuaiale ja ei ole kirjutatud ei külaleele ega nendele halvasti üles löödud majadele, kus kalurite asemel suvitajad elavad. Otsida tuleb ikkagi seda, mis on pidev, mis on püsiv, mis on see, millega tahetakse lõpetada.

* * *

Me keerleme kogu aeg selle ümber, mis on tulemises peamine. Kas tulemine või päralejõudmine. Ma kujutan ette, et tulemine ilma lootuseta pärale jõuda välistab selles asjas igasuguse mõtte. Ei saa lihtsalt ringi joosta. Teisest küljest kartus pärale jõudmise või eesmärgi rühiseks osutumise ees hoiab tagasi mingite eriti äkiliste või teravate sammude eest ja hoiab ka tagasi selle otsustuse eest, et nüüd on tõepoolest pärale

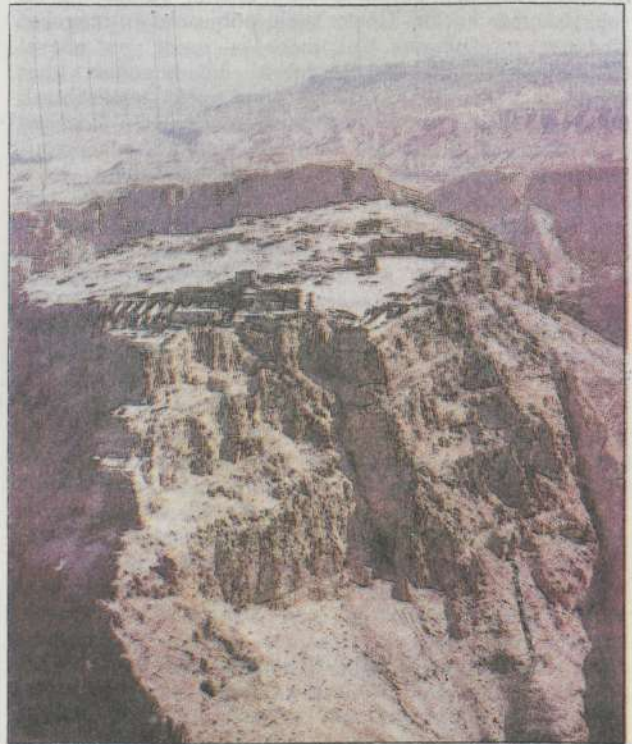
jõutud. See vastuolu, kui ta üldse vastuolu on, on siinses ilmas päris kesksel kohal. Mooses, ja mitte ükski Mooses, ka tema vend *Aaron*, peapreester, ei jõudnudki kohale. Ja nemad ei olnud ainuüksi tulijad, vaid nad olid ka tulemise organisaatorid.

Kes jõudsid kohale, näiteks, olid roomlased. Ilusaks mudeliks on Masada. Üsna ligipääsmatu koht, kuhu põgenesid pärast Teise Templi langemist Jeruusalemma viimased kaitsjad. Roomlased piirasid neid seal kaks aastat, hulga inimesi sai hukka, ehtasid üles muldkeha, mida mööda nad siis lõpuks selle kindlustatud linnakese seal üleväl kalju otsas vallutasid. Ainult selleks, et leida eest vaid surnud. Sest Masada kaitsjad olid enne lõppu otsustanud — parem on ennast ära tappa kui orjadena roomlaste alla langeda. Masada on mingil määral nagu kogu juudi ajaloo või vabadusvõitluse sümbol. Ühelt poolt kaitsjad, kes said, mida nad tahtsid ja elavad läbi aegade, ja teiselt poolt peaaegu et poolnimetatud roomlased, kes said, mida nad tahtsid ja ei saanud. Nad tulid kohale ju tegelikult neid inimesi allutama, mitte ronima. Ja kui nad siis olid suure vaevaga üles pääsenud, siis nende üles pääsemise põhjus oli selle ajaga ära langenud. Kas üldse tasus selle suure ja ilusa mäe otsa ronida?

Alati jääb hirm, et kui sa oled üles roninud, siis leiad sa sealt, mida sa leiad ja kogu su ronimine ei olnud vaeva väärt. Ent võib ka tõdeda, et otsimine ise on sedavõrd tore protsess, et ei teagi, kas selle lõpus tingimata auhind peab olema.

Ka edaspidi, iga päev, kui päike tõuseb, jätkub võitlus selle koha pärast, kuhu tundub, et terve maailm tahab kokku trügida, millest igaüks endale midagi haarata tahab ja teisele mitte anda. Ainuke võimalus on mitte näha seda kohta kui pätsi leiba, mida tuleb paladeks jagada, et igaüks oma tüki siis rahulikult ära saaks süüa, vaid kui midagi, mis ta tõepoolest on. Midagi vaimset, midagi käsitamatut, midagi jagamatut. Koht.

Masada.

BRITTI MANDAADI LÕPP

IIISRAELI LOOMINE CHAIM WEIZMAN (PRESIDENT) BEN-GURION (PEAMINISTER)
IIISRAELI-ARAABIA SÕDA

1945

1946

1947

1948

1949

1950

1951

1952

1953

1954

1955

ÜRO

INDIA
PAKISTAN
ISESEISUVUVD

REVOLUTSIION HIINAS
SAKSAMAA LÕHESTAMINE
NATO

KOREA SÕDA

Käsk jumalalt

Talmud räägib mehe ja naise suhetel peatudes küllalt palju ka nende seksuaalsuhetest. See, mis on aastatuhandete vältel olnud erinevates kultuurides häbi-väärne või kergemeelne, füsioloogiliselt vajalik või poeetiliselt romantiline, oli juutidele üks tähtsamaid kohustusi, mille nad said Jumalalt.

Sügavalt isiklik

Talmud ütleb, et luua tõeliselt õnnelik abielu on sama raske kui viia lahku Punase mere veed.

Seksuaalsuhted ei ole judaismi seisukohast isenesest ei head ega halvad. Sellise tähenduse saavad nad mehelt ja naiselt. Seks on sügavalt isiklik ja elu varjatud nähtus. Seepärast nõuab judaism, et naise riietus oleks tagasihoidlik. Kui naine oma riietusega ahvatleb meest või tõmbab enesele üleüldist tähelepanu, väljub ta selle sügavalt isikliku raamidest ja on seepärast laitust väärt.

Armastus või prostitutsioon

Tõeliselt väärtuslik Jumala silmis luuakse tänu suurele süüvimisele, mis on võimalik vaid loomulikkuses ja eraldatuses. Seksuaalsuhted mehe ja naise vahel on lubatud vaid siis, kui neid seob abielu. Ja ka siis on veel jõus rida keelde. Üheks keelu põhjuseks on hingelise läheduse puudumine. Kui mees ja naine on päeval tülitšenud, ei tohi nad järgneval ööl kogunisti ühes voodis magada, kuna vastasel juhul oleks tegu lihtsalt füüsilise aktiga, mitte armastusavaldusega. Rabi Raavaad oma raamatus «Pühaduse väravad» nimetab seda prostitutsiooniks. Raavaad ütleb, et seksuaalsuhete valdkonnas on mehel kolm motiivi — lapsed, *mitzva* ona ja füüsiline soov. Kuid ainult kaks esimest annavad abielusuhetele pühaduse ja puhtuse. *Mitzva* ona nõuab mehelt regulaarset seksuaalvahekorda oma naisega. Talmudis on öeldud: *mehelt nõutakse, et ta teeks oma naise õnnelikuks ja ona nõuab, et mees oleks oma naisega õrn.*

Religioosne kohustus

Mehe religioossete kohustuste hulka kuulub ka naisele seksuaalse rahulduse andmine. Küll aga hoiatab judaism liigse tähelepanu eest seksuaalsuhetele. Talmudis on öeldud: *naist ja lapsi emba parema käega ja eemalda enesest vasakuga.* Raavaad tõlgendab seda kui mehe kohust olla tagasihoidlik. Küll aga ei pea mehe vaoshoitus kuidagi piirama naise soove, mis on seotud *mitzva onaga*. Mehe ja naise vahekord on *hresedi* kõrgeim avaldumisvorm. *Hresed* — see on inimese võime anda teisele jäägitult kõik, ühendada teise soovid enda omadega. Kõneldes *hresedist* ütleb Raavaad, et ainult see abielu on ideaalne, kus mees suhtub oma naisesse nagu iseendasse.

Zinaida Ferdmann (1912–1987) — Eesti juutide miss 1931.

Judaism leiab, et loomadel on ainult keha, inglitel hing, inimestel aga keha ja hing. Seksuaalvahekorral on nii vaimne kui füüsiline aspekt ja mees peab rahuldama naist mõlemas valdkonnas. *Maimonides* ütleb: *mehel ei ole õigust astuda naisega vahekorda viimase soovi vastaselt. Kui naine seda soovib, peab mees aga seda tegema.* Sedasama nõutakse ka naiselt. Naine ei tohi mehele ära öelda sooviga solvata oma meest. Seega on judaistlikus traditsioonis seksuaalsuhted mõlemapoolseks kohuseks, kus eriti rõhutatakse mehe vastutulelikkust naise soovidele. Nii on Talmudis öeldud, et terve ja tugev mees, kelle jõudu töö ei kurna, kes sööb, joob ja elab kodus, peab täitma *ona* igal ööl. Need, kellel on raske töö, peavad täitma *ona* kaks korda nädalas, juhul kui nad elavad naisega samas linnas, kui aga mitte, siis vähemalt üks kord nädalas. Need, kes uurivad Toorat, peavad täitma *ona* vähemalt kord nädalas, sest Toora uurimine kurnab kõige rohkem. Ja muidugi võib naine keelata mehel linnast ära sõita. Mees peab lugema silmadest naise soove ja pakkuma naisele *ona* alati kui naine seda soovib, ootamata naise märguannet selleks. Talmudis on öeldud, et esimesel abieluaastal peab mees olema õnnelik oma naisega, see tähendab, et ta ei tohi lahkuda linnast ilma naiseta või minna sõtta ega üldse naist kauaks ükski jätta.

SIINAI KAMPAANIA

6 PÄEVANE SÕDA

GOLDA MEIR

SISSERÄNNE RUMEENIAST

ARAABIA- IISRAELI SÕDA

CAMP DAVIDI KOKKULEPE

LIIBANONI KONFLIKT

TEINE SISSERÄNNE VENEMAALT

1960

1970

1980

1990

ESIMENE INIMENE

VIETNAMI SÕDA

INIMENE

AFGANISTANI SÕDA

IRAANI-IRAAGI SÕDA

LAHESÕDA

UNGARI 1956

KOSMOSES

ESIMENE SÜDAMESIIRDAMINE

KUUL

AIDS

SEPUTUK

ATENDAAT

SÜDAMESIIRDAMINE

POOLA ENDAÄRSUS

TAGASI SIONI MÄE JUURDE

GENNADI GRAMBERG

Sionism pole mitte püüe valitseda maailma, vaid soov leida selles maailmas koht ka juudi rahvale.

Menora (menorah) — seitsmeharuline küünlajalg — on kõige vanem judaismi sümbol. Kui juudid 13. sajandil e.m.a. tulid läbi Siinai kõrbe Tootatud maale, oli neil kaasas Tabernakel ehk VT kogudusetelk, mis jagunes kahte ossa. Sisemises hoiti kümmet käsku, välimises osas seisis menora. Menora algne ülesanne oligi valgustada teed pühamusse — Toora juurde. Menora seitse küünalt sümboliseerivad loomise kuut päeva ning seitsmendat — puhkepäeva. Viimast tähistab just keskmine küünal. Menora märgi leiab kindlasti igalt asjalt, mis on seotud Tooraga. Teda võib kohata ka ristiusu kirikutes.

Menora originaal, mis legendi järgi toodi kaasa Siinaist, oli puhtast kullast, massiivne, kaks meetrit kõrge ning seisis kuningas Saalomoni templis.

Menora on Iisraeli vapp.

Tõukejõud

18. sajandi valgustajad unistasid kosmopoliitset ühiskonnast. 19. sajandi esimesel poolel aga arenesid hoogsalt rahvuslikud liikumised, kultuuriline eraldatus isegi suurenes, ühise maailma idee kaugenes. Tollal jõudis ka osa juudi intelligentsist arusaamisele, et juudi rahva probleemid tuleb lahendada ikkagi sisemiselt, rahva enese sees. Seda oli võimatu teha Euroopa riikides ning ainukeseks võimaluseks oli autonoomne või iseseisev territoorium, kus juudid moodustaksid rahvastiku enamuse ja ei peaks end kaitsma antisemitismi ja diskrimineerimise eest. Ainult sellisel juhul saaksid juudid rahvaks nagu kõik teised rahvad.

19. sajandil asuti ka probleemile praktilist lahendust leidma. Näiteks *Mordehai Manuel Noah* üritas luua juudi riiki New Yorgi lähedale. 1830. aastatel aga avaldasid rabi *Zevi Hirsch Kalischer* Ida-Preisimaalt

ja rabi *Jehuda Alkai* Serbiast ning 1860. aastatel saksa juut *Moses Hess* oma ettepanekud, mis põhjendasid juutide taastasustamist ajaloolisele kodumaale Palestiinas. 1880. aastate juudi pogrommid Venemaal kiirendasid asjade käiku ning hakati looma ühinguid (*Hovevei Zion, Bilu*), mis asusid tegelema Palestiinasse ümberasumise probleemidega. Juba varem olid taolised komiteed loodud Rumeenias, kus 1881. aasta lõpuks oli neid üle 30. Lääne-Euroopa juutide seas palestiinafiilide liikumine alguses erilist toetust ei leidnud.

Teoria kujundaja

Ideoloogilise põhjenduse juutide taastasustamisele Palestiinas esitas 1895. aastal raamatus «Juudi riik» austria ajakirjanik *Theodor Herzl* (1860—1904). Ta lähtus oma raamatus veendumusest, et kõik maailma juudid on seotud ühesuguse saatusega, antisemitism pole möödunud nähtus ning jääb püsima teiste rahvaste suhtumises juutidesse. Juudid võitlevad niisiis oma olemasolu eest. Juudiküsimust vaates Herzl kui rahvusküsimust ja leidis, et see on lahendatav ikkagi ainult juudi riigi taastamisega ja kõigi maailma juutide ümberasustamisega sinna. Selleks tuleks taotleda, et juutidele eraldataks maatükk, mis on vajalik ühe rahva enam-vähem normaalseks äraelamiseks. Kõige muu eest hoolitsevad juudid ise. Emigratsiooni organiseerimiseks nendest maadest, kus juudid elavad ja sisseelamise kergendamiseks uuel maal soovitas Herzl luua *Juutide Liidu ja Juudi Kompanii*.

Raamatu ilmumine tekitas tohutut vaimustust ja entusiasmi. Herzliga liitus intelligentse paljudest maadest ja sel kombel kujunenud liikumise nimetas Herzl ise *sionismiks*, sest diasporaa juutidele oli sadade aastate jooksul sümboliseerinud kodumaad just *Sioni* mägi. See oli mägi, kus muistsetel aegadel oli olnud Tempel ja Templis Seadustelaegas. Ja kuigi hiljem hakati toda mäge kutsuma *Moria* mäeks ja *Sioni* nime sai naabruses olev mägi, jäi too nimi ikkagi sümboliseerima tagasi-pöördumist Palestiinasse.

1897. aasta augusti lõpus toimus Baselis esimene sionistide kongress, mis ühendas kõik palestiinafiilised grupeeringud ja kus loodi Ülemaailmne Sionistlik Organisatsioon. Kongress kinnitas ka nn. Baseli programmi, mis määras sionistide ülesande: luua Palestiinas (rahvusvahelisele õigusele tuginedes) pelgupaik juudi rahvale. Samal kongressil tehti ka ettepanek luua Rahvuslik Fond, mis hakkaks Palestiinas maad ostma.

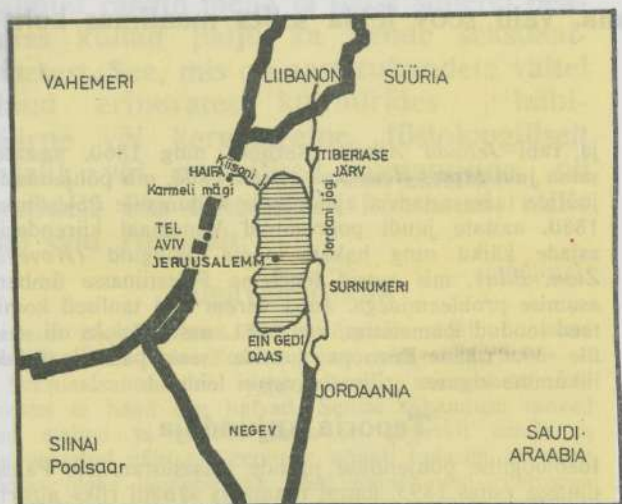
Th. Herzl juhtis sionistlikku liikumist ainult kümme aastat, kuid muutus legendiks juba oma eluajal. Ta oli ühekorraga prohvet ja poliitikategelane, unistaja ja organisaaator, romantiline kirjanik ja kaine praktik. Juba ainuüksi tema isik kutsus esile juudi rahva eneseteadvuse tohtu tõusu. Herzli unistused said teoks mais 1948, kui loodi Iisraeli riik.

Praegu peab sionism kui rahvuslik liikumine oma ülesandeks ühelt poolt juutide tagasi-pöördumise organiseerimist ajaloolisele kodumaale, Iisraeli, ja teiselt poolt üritab kaasa aidata rahvusliku eneseteadvuse tõusule diasporaa juutide seas.

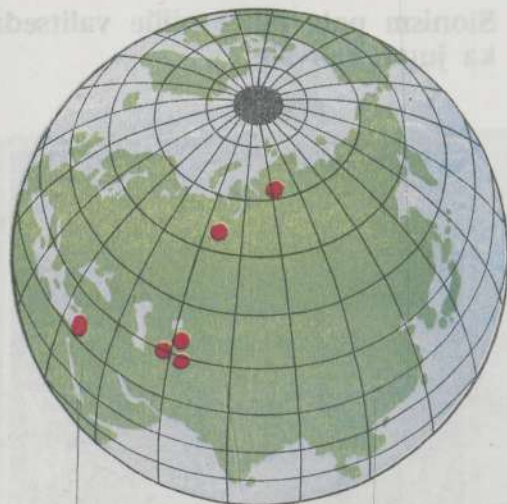
GENNADI GRAMBERG (1956) on Juudi Kultuuri Seltsi juhatuse esimees.

IISRAEL BIOLOOGI PILGUGA

ALEKSEI TUROVSKI

IISRAEL — nn TERRITOOORIUMID (Jordani jõe läänekallas ja GAZA sektor)

Mida pikem ja sündmusrohkem on olnud ühe maa ajalugu, seda raskem on määrata piiri, kus lõpeb selle maa loodus ja algab põllumajandus, metsandus, aiandus. Eriti raske aga on seda piiri leida maal, mis üle kolme tuhande aasta on asunud ajaloo teede põimikul Vahemere kagurannikul ja on seejuures nii pisike, nagu seda on Iisrael — ligi 1000 km² võrra väiksema pindalaga kui pool Eestit! Ja kuigi Iisraelis on üle tosina kaitseala, kus loodus on suhteliselt puutumata, ei saa ka nende kohta öelda, et seal on kõik nii nagu Jumal loonud. Sest viimase kolme aastatuhande jooksul on kümneid, paiguti aga sadu kordi vaheldunud nisupõllud steppide, oliivipuud ning viinamarjaistandused kaljuste kõrbetega.

Allpool merepinda

Geoloogiliselt moodustab Iisraeli aluspõhja lubjakivikalju, mis pärineb tertsaari (paleogeeni ja neogeeni) ning kvaternaari ajastust. Piki Iisraeli põhja-lõuna telge kulgevad mäeahelikud — tertsaarse kurrutuse sünnitised. Samast ajastust pärinevad ka Negevi kõrbe mäed, mis tekkisid piki Iisraeli kirde-edela telge toimunud maakoore nihke tulemusel. Need kaks peamist maakoore lainetust moodustasid kohtudes Jordani jõe ja Surnumere oru ning Akaba lahe Punases meres. Nii tekkis Iisraeli maastiku haruldane vertikaalne mitmekesisus: Ülem-Galilea kaljused mäed, mille suurim kõrgus on 1208 meetrit üle merepinna, tasane rannikuala Vahemere ääres, suur mageveeline Tiberiase järv ehk Galilea meri, mille peegel on 209 meetrit allpool Vahemere pinda ja lõpuks Judea mägedest ümbritsetud Surnumeri, mille veepind asub 397 meetrit allpool Vahemere pinda. Kogu maal on ainult kolm jõge, mis suvel kunagi ära ei kuiva. Üks neist, Jordani jõgi on suvel oma keskjooksul umbes sama lai kui kevadine Pirta jõgi Leningradi maantee silla juures.

Muistsed metsad

3.—2. aastatuhandel e.m.a. oli Iisrael kaetud suurte metsadega. Mets oli nii rikkalik, et naabruses asuvate Mesopotaamia impeeriumide alaline ja täitmata vajadus ehituspuidu järele suunas nende huvi Vahemere kaguranniku maadele. Sama kehtis ka vägeva Egiptuse

kohta. Tõsi küll — Egiptusel oli ehitusmetsa ka mujalt võtta ja sealkandis huvitas egiptlasi peamiselt Liibanon ja selle mägede hindamatu seedripuit (ainus tõeline seeder ongi liibanoni seeder, Kanadas ja Aasia taigas kasvavad seedermännid). Iisraelis kasvasid tollal peamiselt tamme- ja männimetsad, rannikualadel pähkli-, saare- ja palmisalud. Tänu metsadele oli ka palju rohkem alalisi jõgesid ja ojasid, nende orgude lopsakas võsa andis varju metsigadele, hirvedele, tasandikel elasid mitmesugused antiloobid, kõrgemal mägedes muflonid ja kaljukitsed. Niisiis jätkus toitu ka kiskjatele. Aasia lõvi võis Jordani orus ja Judea mägedes kohata veel klassikalisel keskajal. Süüria karu oli küllalt arvukas selleks, et põhjustada tüli Karmeli ja Judea mägede mesinikele, kaera- ja viinamarjakasvatajatele. Viimaseid karusid kohati seal möödunud sajandi 40ndatel aastatel. Võõthüään tülitas karjuseid kogu maal, nii mägimetsades kui ka rannikul — rannikutasandikul nähti neid viimati selle sajandi esimesel poolel. Judea ja Negevi alade gepardid küttisid kaugetel aegadel gaselle, pärast meie sajandi keskpaika pole aga Arava tasandikul gepardeid enam nähtud. Kui omal ajal oli leopardiga kohtumine Karmeli või Judea mägedes tavaline sündmus, siis neidki nähti seal viimati 1920. aastatel, Galileas aga 1960. aastatel.

Ning nagu kõikjal mujalgi, võimutses sõdade aegu ka neil aladel hunt ja taganes taas pikema rahuaja järel, ei kadunud aga kunagi täielikult.

Taganemine

Põldude eest pidid metsad taganema. Järske kliimamuutusi siiski ei järgnenud, sest metsade asemele istutati osaliselt pähklipuid, plataane, saari ja papeleid, mida eelistati kasutada viinamarjaväärtide toena. Kasvatati ka oliivipuid. Nende salad metsa moodi küll niiskust ei hoidnud, kuid vajasisid ning said pidevat inimeste hoolt, mis omakorda tõrjus tagasi kõrb.

Õitsev kõrb.

Lood hakkasid muutuma 6. sajandi algusest e.m.a. kui algas suur Babüloonia pealetung. Sõdu oli ju Iisraelis varemgi olnud, kuid nii ränka vapustust — tapmist ja orjusse viimist — polnud nähtud. Just Babüloonia vangipõlvest saadik on kaheteistkümnest Iisraeli hõimust alles jäänud ja kodumaale tagasi tulnud ainult kaks: Jehuda (Juuda) ja Benjamin. Kuid babüloomlased ei säästnud ka sealset loodust. Pärast maa vallutamist raiusid nad maha ja viisid ära suure osa nii Iisraeli metsadest kui ka viljapuudest. Ilmselt sellest ajast hakkaski, esialgu küll väga aeglaselt, muutuma Iisraeli ja Juudamaa kliima.

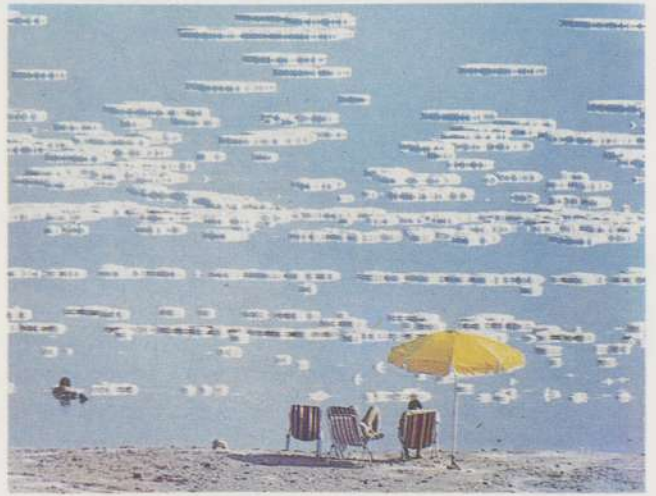
Antiikaja kreeklased kutsusid Vahemere kagurannikut viljakaks sirbiks (poolkuuks) ja oskasid sellest maast väga lugu pidada. Kuid juba 3.—2. sajandil e.m.a. olid Judea mäed muutunud kõrbeks ja maaharimine oli seal võimalik ainult oasides ning vajas suuri kaljusse raiitud veehoidlaid (näiteks Herodes Suure rajatud kalju-losside-kindluste Masada ja Herodioni veetsisternid olid neljakorruselise maja ruumalaga tohutud kaljuõõnsused). Siis tuli Juudi sõda ja ülestõusud Rooma võimu vastu, millele mahasurumiseks kasutasid roomlased totaalset metsa ja oliivisalude maharaiumist — põletatud maa taktikat.

Intensiivne metsaraie algas tegelikult juba 3.—2. sajandil e.m.a., kui Aleksander Suure pärijad, diadohhid ja hiljem ka Rooma asevalitsejad vajasid väga palju puitu linnade ja sellel ajal moodi läinud suurte laevade ehitamiseks. Kuid siis ka istutati puid — papeleid, plataane, saari, tammesid. Pärast suurt, Bar Kohba ülestõusu aastatel 132—135 hävitati aga sisemaa metsad ja oliivisalud praktiliselt täiesti. Ja kuigi maa oli veel endiselt viljakas ja kliima soodne, tungis kõrb Judeasse ja Negevisse ning rannikutasandikul tekkisid esimesed sood.

Lõpliku hävingu tõid kitsed!

Islami triumfaalne võidukäik 7. sajandi lõpul Iisraeli loodust eriti ei puutunud, sel ajal oli seal arenenud aiandus. Kuid araabia renessans varises kokku ning sadakond aastat ristirüütlike käe all viisid Iisraeli oru ja Vahemere ranniku looduse ja ka põllumaad haledasse seis. Tõeline allakäik algas 13. sajandi

lõpust, pärast Bagdadi kalifaadi purustamist mongolite poolt. Türklaste tuleku ajaks, 15.—16. sajandil, kulgesid piki kogu Iisraeli Vahemere rannikut sood — väga ohtlikud malaariakolded. Türklased mõjutasid Iisraeli loodust oluliselt, nad tõid kaasa suured kitsekarjad ja kitsede kasvatamise traditsiooni, mis andiski viimasele hoobi maa taimestikule. Asi on selles, et erinevalt lammastest, kes eelistavad paarikümmet rohttaime-liiki, söövad kitsed kõike rohelist, mida kätte saavad.

Surnumeri.

Kättesaamatuks ei jää neile aga miski, eriti kui lasta neil omapead tegutseda. Just selline oligi paraku türklaste ettekujutus kitsede pidamisest. Kits sööb nii roht- kui ka põõsastaimi, noori puid ja isegi samblaid-samblikke. Ta ei pelga okkalisi ega kõige kuivemaidki taimi. Sealjuures oskab ta suurepäraselt hüpata ja ronida, ka kooldu kasvavate puude tüvedele ja madalatele okstele. Siis pääseski kuivus võimule. Ja nii oligi pea kogu Iisrael poolkõrb kuni 20. sajandini. Siis, ja eriti intensiivselt pärast Iisraeli riigi loomist 1948. aastal, algas suur metsade taastamine ja hakati kuivendama malaariasoid. Viimaseks kasutati eukalüpte, mis on parimad taimed-kuivendajad sooja kliimaga aladel. Nüüd, 1990. aastate algul võib juba kindlalt väita, et Iisraeli kliima on taas paranemas.

Kaugete aegade tagant

Meie ajal on Iisraeli põlismetsadest alles tükike Sharoni ja Galilea tammikuid ja Aleppo männimetsad Karmeli mäel. Iidsetest aegadest on pärit ka mägede põõsastihtnikud nimetusega *magnis* ja *garrigue* — üpris okkalised kaljuste poolkõrbete kooslused, kus peamiseks massliigiks on kollaste, värske viinamarjaveini lõhnaliste õitega *Caycotome villosa*.

Liigid kogu maailmast

Iisraeli istutatud metsad koosnevad peamiselt mändidest, mida seal on kolme liiki — Aleppo mänd (*Pinus halepensis*), *Pinus hypericum* ja *Pinus thymifolium*. Rannikutasandikul venivad põhjast lõunasse pikad eukalüptisalud, kõikjal on palju küpresse. Linnades, asulates ja külades on aga igal pool palju parke, kus kasvab sadu puuliike, mis on pärit enamasti Austraaliast, aga ka Aafrikast, Lõuna-Ameerikast ja Aasiast. Seal on suuri akaatsiaid, tulbipuid, kummipuid, tamariske ja mitut liiki palme. Eelistatud põõsad on oleandrid — roosad ja valged. Tulevikus peavad need siiski ilmselt

ALEKSEI TUROVSKI (1947) lõpetas Tartu Ülikooli 1973. aastal zooloogina ja töötab Läänemere Kalamajanduse Teadusliku Uurimise Instituudis teadurina.

loovutama oma koha teistele taimedele, sest oleandrite õietolm ja fütontsiidid on väga tugevad allergeenid.

Iisraellaste ühed lemmiktaimed, mille põliskodumaa asub Kesk-Ameerikas, on magusate lopsakate punaste viljadega kaktused, mida kutsutakse *zabra*. Sama nimega hüütakse ka Iisraelis sündinud ja üles kasvanud juute. Nii suurt lugupidamist väärivad iisraellaste arvates see palavusele ja kuivusele vastupidav ja oma vägevate okastega hästi kaitstud taim.

Piilimaestik.

Kõige väiksem leopard

Suurtest imetajatest on Iisraelis alles hirved, metssead, gasellid, kaljukitsed, suurtest kiskjatest ainult hunt Judea kõrbes, Negevis ja Aravia tasandikul, vööthüaan kõikjal kõrbes ja paiguti Jordani orus ning leopard Judea kõrbes, Negevis ja Arava tasandikul, vööthüään Ein Gedi oasini. Surnumere lähedal, Ein Gedi oasis on kaitseala leopardidele. Negevi leopard (*Panthera pardus nimer*) on kõige väiksem selle liigi kaheteistkümnest alamliigist ja üks haruldasemaid. 1970. aastate keskpaiku usuti, et ta on välja surnud, kuid 1974. aastal õnnestus näha ja fotografeerida leopardipaari, kes küttisid kaljukitsi Ein Gedi oasis. Kaljukitsi, kaljudamaane ja okassigu — leopardide eelistatumaid saakloomi on tolles oasis külluses. Kahjuks on inim-mõju seal nii tugev, et leopardide arv ei kasva, need loomad vajavad normaalseks eluks suurt territooriumi. Stressist ärritatud isasleopardid tapavad sageli koguni üksteise poegi.

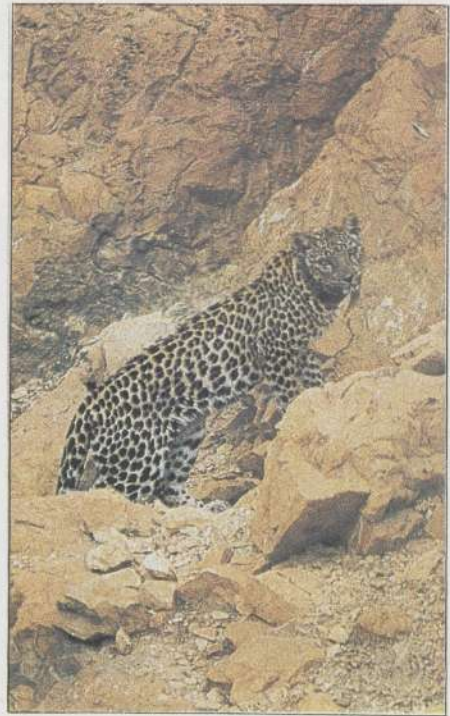
Sealsed linnud on enamasti rändurid, kes tulevad talvitama Euroopast. Kohalikud on süüria ja türgi turtel-tuvid, palestiina kuldnokk, kõrberonk ja mõned teised. Parkides kohtab reeglina palju rohkem linde, sealhulgas selliseid, keda vabas looduses ei leia.

Mürgiseim mürk

Suhteliselt palju on Iisraelis roomajaid, eriti sisalikke. Neid elab kõrbes, parkides, metsades. Metsades võib kohata agaame, kes ronivad nagu oravad ja isegi hüppavad ühel männilt teisele. Madusid on vähe, mõni neist on aga väga mürgine, näiteks süüria ehk armeenia rästik (*Vipera xanthina raddei*). Siinkohal tuleks märkida veel üht mürgist elukat, kes elab Iisraelis. Nimelt palestiina skorpion, kes on kõikidest skorpionidest, võib-olla isegi kõikidest lühijalgsetest kõige toksilisema mürgiga. Ta on ajalukku läinud väga kurikuulsana: esimestes *kibuts*'ides suri sajandi algul nende astla-torkest üle 500 inimese.

Rabav vaatepilt

Iisraeli põllumajanduse ammendavaks kirjeldamiseks jääks väheseks ilmselt ka terveist artiklisarjast.

Negevi leopard.

Peamine, mis kõigepealt rabab, on erinevate kultuuride vikerkaar. Mõõda maanteed sõites vahelduvad 10 minuti vältel apelsinipuude salad, päevalillepõllud, banaaniistandused, oliivipuude salad mäenõlvadel, nisu, kaer, oder. Ja nii on kõikjal, kuigi konkreetsed kultuurid olid muidugi erinevad Galilea mägedes, Surnumere ääres ja mujal.

Teine asjaolu, mis avaldab sügavat muljet, on niisutus-süsteemide ulatus. Mitmesajameetrilisi ja isegi mitmekilomeetrilisi kastmistorustikke kohtab kõikjal. Nii linnaparkides, põldudel, viljapuuaiades kui ka metsades. Kastmissüsteemid töötavad seejuures topeltjuhtimisel. Ühelt poolt juhib kastmist niiskusemõõtja baasil tegutsev kompuuter. Teiselt poolt on väiksema läbimõõduga torude materjal selline, et teatud niiskuse ja temperatuuri juures avanevad torus mikropilud ning vesi imendub piiskadena välja. Pinnase mikrokliima hoidmiseks peaks selline lahendus olema ideaalne.

Tehnilistest kultuuridest on Iisraelis esikohal puuvill, mille kasvatamine on niivõrd automatiseeritud, et üks hektar nõuab vaid 30 tööpäeva aastas! Võrreldes Usbekistaniga!

Huvitav, et Iisraelis kasvatatakse ka loomi, kelle söömine on pühakirjaga rangelt keelatud nii juutidele kui muhameedlastele: vähke ja sigu. See toodang läheb muidugi ekspordiks ja turistidele. Seakasvatust ei saa Iisraelis siiski pidada rahulikuks tööks, sest sellele tegevusele on olemas üsna tugev opositsioon. Riik on aga demokraatlik, ettevõtlus vaba ja sea- ning krevetikasvatuse esialgu õitseb.

Kaovad, sulavad piirid looduse ja inimtegevuse vahel Iisraelis. Veendud selles, kui kohtab sisalikku, kes majas-teelikult kõnnib sinu ees üle tee Jeruusalemma Ülikooli ühes sisehoovis või kui komistad kastmistoru otsa keset männimetsa Galileas. Mulle sai sellel maal aga eriti selgeks, et töötades loodusega ei tohi midagi teha *ut aliquid fieri videatur* — et näiks nagu midagi tehakse. Et looduse kaitseks ei ole ükski hind liiga kallis või jõupingutus liiga suur ja ökosüsteemide, inimtegevuse vormide ja isikute arvamuste mitmekesisus on kolmainsus, millele rajaneb ühe maa tervis. ■

Must leeder ja viirpuu

TIIT HUNT

Juunikuu nurmed ja välud on tihedais värvirohkeis õites, mis vist küll võivad tekitada hasartsele taimekorrajale mõtte, et niidaks õige vikatiga — saab rohkem. . . Jah, ravimtaimede korjamine on aga midagi muud kui heinategemine ja neid rõugus säilitada pole mõistlik tegu. Enne taimede korjamist tuleks arvestada oma koduseid võimalusi nende korralikuks säilitamiseks. Ravimtaimi peab säilitama nii, et nad ei kaotaks oma kasulikke omadusi ka talvel ja tuleval kevadel, siis kui me neid kõige rohkem vajame. 30—35 °C juures hästi kuivatatud taimeosad tuleb võimalikult kiiresti pakkida, et vältida õhuniiskuse imendumist taimedesse. Pakendamiseks sobib kilekott, mis suletakse õhukindlalt ja seejärel asetatakse paberist kotti. Sellises kuivas ja pimedas pakendis hoitud ravimtaimed on tarvitamiskõlblikud ka kolme aasta pärast. Väga head ja hästi käsitletavate ravimtaimede säilitamiseks on suure suuga hermeetiliselt sulguvad tumedad klaaspurgid.

Välude peadpööritava liigirohkuse kõrval leidub parkides ja aedades ilupõõsaid, mis vääriskid ravivate omaduste tõttu samuti tähelepanu. Üks neist on valgete õite ja sinakasmustade marjadega meil ravimtaimena vähemtuntud **must leeder**. See 2—5 m kõrgune põõsas on Euroopas lugupeetavamaid ravimtaimi — «sakslase elav koduapteek». Enamik taimeosadid on seal leidnud kasutust. Väikesed valged õied on kuivatatult teeaineks. Musta leedri tee tekitab kiiresti tugeva higistamise, mis aitab vabaneda palavikust. Marjad sisaldavad ohtrasti C-vitamiini ja flavonoide, mis lisavad vastupanuvõimet muu hulgas põdeda ka kopsupõletikku. On täheldatud, et marjadest saadud mahlal on imeline efekt närvivalu ravis. Saksa arstid *Epstein, Jokel* ja

Võttes kasutusele musta leedri oma koduapteegis, on vaja kindlasti teada, et toored marjad, seemned ja sarikavarred on ebameeldiva maitsega ning sisaldavad mürgiseid aineid. Mürgiste seemnete tõttu ei tohi marju mahla tegemisel keeta. Küpsed marjad pressitakse nii, et mahlasse ei satuks seemneid.

Viirpuud tuntakse meil dekoratiiv- ja hekitaimena. Eestis esinevast 14st viirpuuliigist on osa kodumaised, osa aga levinud kultuuristatult.

Viirpuid tarbitakse ravimtaimena ulatub meie ajaarvamise algusesse. Keskajal on teda kasutatud reuma- ja kopsukelmepõletiku raviks ning verejooksu peatamiseks. *Henri IV* ihuarst *Quercetanus* aga määras oma patsientidele viirpuust tehtud vanadusvaevade rohtu — *syrupus senilorum*'it.

Rahvameditsiinis on viirpuid leidnud kasutamist enamasti südamehaiguste raviks, kusjuures kõige tähtsamad taimeosad on õied ja marjad. Paljud taimed, millest saadakse südameravimeid, on mürgised, nagu näiteks sõrmkübar (*Digitalis*). Neist eraldatud toimeaineid kasutatakse puhtalt ja teatud annustena, et vältida mürgistusi, mis aga alati ei õnnestu. Viirpuid kasuks kõneleb see, et ta ei ole mürgine. Taimedega ravija Prantsusmaalt, *Messague*, soovib tarvitada viirpuid kodustes tingimustes ja rõhutab selle rahustavat mõju. Kui teid vaevab väsimus, unetus, närvipinge, sahin kõrvus, südamepekslemine ning hakkavad avalduma vere-soonte lupjumise tundemärgid, siis võib tema soovitus kohašelt abi saada viirpuid pidevast tarvitamisest. Ta soovib toorestest või kuivatatud õitest valmistatud teed: kaks näpuotsatäit tassitäiele keevale veele. Iga päev tuleks juua paar-kolm tassitäit, ja aeg-ajalt pidada lühikesi vaheaegu. Ta ergutab võtma ka jala- ja käevanne südameinfarkti ja kopsuturse raviks (muidugi arsti poolt antud ravi toeks).

Eestis enamlevinud viirpuuliigid on parkides ja aedades kasvatatav verev viirpuid (*Crataegus sanguinea*) ja harilik viirpuid (*Crataegus curvisepala*), mida leidub Lääne-Eesti salumetsades ning Saaremaal. ■

Joonistanud Mare Ligi.

Müller andsid musta leedri mahla kümnetele patsientidele, keda vaevas väljakannatamatu kolmisnärvi (*nervus trigeminus*) valu. Tulemus oli tõesti efektne: mõnedel haigetel kadus närvivalu juba 15 minuti möödudes, teistel võttis paranemine aega 3—5 päeva. Norra tohtri *Vetsleseni* musta leedri mahlaga ravi puusanärvipõletiku (ishiasi) puhul polnud vähem edukas: 12 patsienti paranesid 1—23 päeva jooksul.

Kuivatatud ja peenestatud musta leedri õisi kasutatakse ka toiduainete maitsestamiseks. Õiepulbrit lisatakse hapupiimale ja piimasupile, Ameerikas aga maitseks pannkoogitaigale.

TIIT HUNT (1961) on «Horisonidi» bioloogiatöötaja.

99T
~~Ar. Horisont~~

HORISONT

Järgmises «Horisondis»:

**Surm ja teispoolsus Vanas-Egiptuses
Eesti või teekond Euroopasse
Kodumere meduus
von Glehn Glehni lossist**

«Limuvia» korporandid J. Pakkin ja E. Refes 1934. aastal.

Korporatsioonide «Hašmonea» ja «Limuvia» ripatsid 1920.—1930. aastatest.

Kuigi Judaica õppetool loodi Tartu Ülikoolis alles 1936. aastal, õppis juudi soost tudengeid ülikoolis juba 19. sajandi lõpul. Loomulikult olid neil ka oma ühingud ja korporatsioonid. Üliõpilaskassa loodi juba 1874 ning 1884 asutati akadeemiline selts pika saksakeelse nimega *Academischer Verein für jüdische Geschichte und Literatur* (Akadeemiline Juudi Ajaloo ja Kirjanduse Selts). Juudi tudengineiuudel oli oma üliõpilasselts «Hazfirol». Korporatsioone oli juudi tudengitel kaks: «Limuvia» ja «Hašmonea», viimane neist sionistliku orientatsiooniga. Kuna juudi tudengeid õppis ülikoolis suhteliselt vähe, olid ka tudengiorganisatsioonid väikesed. 1934. aastal oli Akadeemilisel Seltsil 10, «Hazfirol» 20, «Limuvial» 43 ja «Hašmoneal» 30 liiget. Seltside juures olid suured raamatukogud — «Limuvia» kogus oli ligi 3500, «Hašmoneal» 1000, Akadeemilisel Seltsil 2000 ja «Hazfirol» 300 raamatut.

Tudengipoistel aga oli ütlemine *alle Mädchen nach uns fragen, wenn wir Blau-Weiß-Golden tragen* (kui me kanname sinist-valget-kollast, siis kõik tüdrukud küsivad meie järele).